

Ҷумхуриямон барои асарҳои арзандаи бадеӣ Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ таъсис намудааст.

Дар асри X бисёр шоирони барҷаста, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дакиқӣ ва дигарон ҳаёт ба сар бурдаанд.

Соли таваллуди **Абӯмансур Дакиқӣ** номаълум, вафоташ тахминан соли 977 аст. Тазкиранависон ҷои таваллуди ӯро тахминан шаҳри Тӯс (дар Хуросон) ё Самарқанд ва ё Бухоро гуфтаанд. Эҷодиёти шоир аз дарбори ҳокими музофоти Чағониён, ки яке аз музофотҳои ободи давлати Сомониён буд, сар шудааст. Сипас ӯ ба дарбори Сомониён даъват шуда, бо супориши амир Нӯҳи II Сомонӣ ба офаридани «Шоҳнома» шурӯъ мекунад. Аммо онро ба поён расонда наметавонад, зеро аз тарафи гуломаш кушта мешавад.

Баъд аз ӯ Абулқосими Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашада, ҳазор байти навиштаи Дакиқиро низ ба он ҳамроҳ мекунад. Ба қалами Дакиқӣ боз қасида, ғазал, байтҳо тааллуқ доранд. Бисёр шоирони забардасти форс-тоҷик—Фарруҳӣ, Сӯзанӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва дигарон ӯро бо эҳтиром ёд кардаанд.

Мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Созмони Милали Муттаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва маданият) соли 1978 1000-солагии Абӯмансур Дакиқӣ ҷашн гирифта шуд.

Абулқосими Фирдавсӣ. Шоири бузурги мумтози он даврон, классики адабиёти форс-тоҷик Абулқосими Фирдавсӣ миёни солҳои 934 – 941 дар деҳаи Боҷи наздикии Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Ӯ соҳиби маълумоти хубе мешавад ва ҷуз забони модарнаш форсӣ-тоҷикӣ боз забони арабиро аз худ мекунад. Ҷавони шоир дар замони ривочу равнақи давлати Сомониён ва ташаккули халқияти тоҷик гузаштааст. Фирдавсӣ аз айёми ҷавонӣ дар орзуи гирд овардани қиссаву ривоятҳои қадимаи ниёгони худ буд. Ӯ барои амалӣ гардондани нияташ ба маркази давлати Сомониён – Бухоро, дигар шаҳру музофотҳо сафар карда, оид ба таърихи гузаштаи халқҳои эронинаҷод маълумоти зиёде ба даст меоварад ва дар синни 35-солагӣ ба таълифи «Шоҳнома» шурӯъ мекунад. Шоир дар ин асар галабаи некиро бар бадӣ нишон дода, қахрамонию ватандӯстии халқи мазлуми меҳнатиро тасвир

намудааст. ӯ мардуми эронинаждо ба муборизаи зидди аҷнабиён даъват мекунад. Фирдавсӣ баъди меҳнати тӯлонӣ асари оламшумули «Шоҳнома» - ро соли 994 ба поён мерасонад, вале дар ин вақт давлати Сомониён бағоят заиф шуда, рӯ ба инқироз ниҳода буд.

Ба ҷои Сомониён сулолаи нав – Ғазнавиёни туркнаждо бо сардории Султон Маҳмуд ба сари ҳокимият омаданд. Шоир «Шоҳнома» - ро ба Султон Маҳмуд тақдим кард, вале Султон Маҳмуду дарбориёнаш ба қадри ин асари безавол нарасиданд ва ба шоир рӯи хуш надоданд. Ба зами ин, шоирро таъкиб намуда, бо амри Султон Маҳмуд хостанд ӯро ба зерӣ пои фил андозанд. Фирдавсии бузург аз ин нияти бадкирдоронаш огоҳ гашта, ба Ҳирот гурехт. ӯ дар айёми пирӣ ба зодгоҳаш-шаҳри Тӯс баргашта, солҳои охири умрашро дар қашшоқиву маҳрумиятҳо гузаронд ва соли 1020 (мувофиқи баъзе маълумотҳо соли 1025) вафот кард. Рӯҳониён Фирдавсиро кофир хонда, нагузоштанд, ки дар қабристони мусулмонон дафн кунанд. Ҷасади шоир дар боғи худаш ба хок супурда шуд.

Солҳо, қарнҳо гузаштанд, номи Фирдавсӣ ҷовид монд. Суханҳои хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гарданд хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.
Намирам аз ин пас ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.

Фирдавсӣ ба ҷуз «Шоҳнома» боз газал, қасида ва рубоӣ ҳам офаридааст. Шоир инсонпарвару ватандӯст дар таърихи адабиёти форс-тоҷик яке аз бузургтарин шоирон ба шумор меравад. Асари ҷовидонии ӯ «Шоҳнома» дар ҳазинаи фарҳанги ҷаҳонӣ абадӣ ҷо гирифтааст.

«Шоҳнома» ба ҷаҳон забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст. Дар ҷумҳуриамон дostonҳои алоҳидаи он борҳо ҷоп шудаанд.

Соли 1965 нашри пурраи «Шохнома» дар 9 ҷилд бо хуруфи кириллӣ дастраси хонандагон гардид. Эҷодиёти шоирро дар мактабҳои миёнаву олии ҷумҳуриамон меомӯзанд. Ба Китобхонаи давлатии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Абулқосими Фирдавсии бузург дода шудааст.

Дар аҳди Сомониён боз бисёр шоирони соҳибдеворон, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ, Робиан Балхӣ ва дигарон низ зиндагӣ ва эҷод карданд.

Порчаҳо аз романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода.

Ҳамон рӯз баъд аз пешин Фирдавсӣ «Шохнома»-и рӯмолпеч даъ бағал бо ҳамроҳи Маншурӣ (яке аз шоирони ҳамон давра) ба сарои маликушшуаро равон шуд... Унсурӣ дар сахни сарой меҳмонро истикбол ва оғӯш кушода бо вай вохӯрдӣ кард...

Араби мӯйсафед, дандонҳояш ягон-ягон, аз афзалияти забони арабӣ сухан меронд.

– Шумо, ки арабиро мисли як олим ё шоири араб медонед, чаро ашъори арабӣ намегӯед? – пурсид ӯ аз Фирдавсӣ.

– Хочат набуд, – гуфт Фирдавсӣ, – меҳостам ашъори маро ҳаммеҳанони (ҳамватанон) ман, ки ҳама ғайр аз иддаи олимону фозилон арабӣ намедонанд, бихонанд ва бифаҳманд.

– Охир ғайр аз ҳамин олимону фозилони аҷамӣ дигар ҳаммеҳанони шумо ҳама бесавод ва ҷохиланд, магар шумо барои бесаводон ва ҷохилон шеър мегӯед?

– Ҳаммеҳанони ман агарчи бесавод бошанд ҳам, ҷохил нестанд, дар олами худ доноянд. Арабони бесавод ашъори арабиро ҳар қадар мефаҳмида бошанд, ҳаммеҳанони ман сухани шоирони ҳамзабонашонро ҳамон қадар ва балки хубтар мефаҳманд.

– Хубтар? – истехзоомез хандид Мутаваъӣ. – Ин дар ҳаққи арабон ихсонат (тӯхмат) аст. Шумо мехоҳед бигӯед, ки аҷамӣ ба фаҳму фаросат аз араб, ки ҳамнажоди расулиллоҳ аст ва Қуръони маҷид бо лисони (забон) вай нозил шудааст, бартарӣ дорад? Ҳошо!

Мутаваъӣ мунозираро ба заминаи дин кӯчонд, зеро бад-ин восита забони ҳарифро бастан осонтар менамуд.

Баҳс на дар бораи наҷод, балки дар бораи забон аст, – ҷавоб гардонд ӯ. – Қуръонро ҳам ба миён кашидан бемавқеъ аст. Шуморо забони модарии худатон хуш аст, маро забони модарии худам. Дар арабӣ ман ҳеҷ бартарие бар форсӣ намебинам. Ба балогату фасоҳат ва баёни маъниҳои борику баланд форсии дарӣ аз арабӣ ҳеҷ камӣ надорад, инро Рӯдакӣ, Дакиқӣ, Абӯшақури Балхӣ ва амсоли инҳе шуарои бузурги форсизабон собит кардаанд. Билохир, «Шохнома»-и банда ҳам метавонад далел ба ин даъво бишавад...

Дар қабули шох...

– Тӯсӣ ҳастӣ? – суоли нахустини вай (Султон Маҳмуд) аз шоир чунин буд Фирдавсӣ бо аломати тасдиқ боз нима тасдиқ кард.

– Медонад, ки тӯсиам, чаро мепурсад? – таачҷуб кард Фирдавсӣ. Ӯ чун шунида буд, ки султон мардуми Тӯсро шинохон ботиниву қарматӣ менамод ва бад мебинад, аз суоли ӯ фоли бад гирифт:

«Ачаб нест ба ман дурушти кунад».

– Таърихи мулукро сию панҷ сол назм кардай?– боз пурсид султон,– хеле бохавсала будай... Чанд байт?

– Шаст ҳазор.

– Шаст ҳазор,– зери лаб такрор кард султон ва боз пурсид:– Китобе бо ин қадар байт дар Ачам боз ҳаст?

– То кунун ба назари банда нарасидааст,– ҷавоб дод Фирдавсӣ.

– Дар Араб?

– Девонҳои шуарои араб ҳастанд, вале банда аз эшон девоне беш аз сӣ ҳазор байт надидаам ...

Ҳам шоҳ, ҳам вазир ва ҳам шайх бо қиёфаҳои таачҷубомез ба сукут рафтанд. Бовар доштанд, ки мустаҳақи (сазovor) газаби шоҳ шуд.

Унсурӣ аз шӯҳрати Фирдавсӣ асло шод набуд. Ҳасад дили дигар шоирони дарборро меҳарошид. Акнун Фирдавсиро қабул ва ба «Шоҳнома»-и ӯ тавачҷӯҳ кардани султон ҳам ба гушн онҳо расид...

– Силаи (мукофот) «Шоҳнома»-ро чӣ қадар бидихем?

– Панҷоҳ, ҳазор,– гуфт шоҳ.

– Динор?– ҳаросида пурсид Майвандӣ (вазири дарбор).

– Дирам,– гуфт шоҳ.

– Султонам, ин бисёр аст. Мабод, ки пиршоири бенаво якбора ин қадар миқдор пул ба даст оварда шодмарг шавад.

– Ҳарчанд, ки «Шоҳнома»-и ӯ ба дилхоҳи мо дарнаёмада ва ҳудаш ба мо дуруштиҳо кард, вале пир аст ва бисёр ранҷ кашада, ба умед омадааст, розиаш бикун,– султон инро гуфта, ба даре, ки ба сӯи ҳарамсарояш буд, даромада рафт.

Шоҳ дар замираш аз қардаи худ дар ҳаққи Фирдавсӣ эҳсоси пушаймонӣ мекард. Ба худ ҷазм кард, ки ба Ғазна расида, чораи аз дили шоир баровардани озори гузаштаре хоҳад ҷуст ва бад-ин равиш забони маломатгаронро ҳам баста, худро дар ҷашми халқ сафед хоҳад кард...

Ҳоким ҳамаи авлоди шоирро аз хурд то калон ба қалъа даъват карда, фармони шоҳро эълон ва онҳоро ба атои мулукона табрик намуда гуфт:

– Соҳиби давлат шудед, шукр гӯед, султони раиятпарвари атобахшро дуо кунед.

Навқарон якҷанд саночи пури динори тиллоро оварда, ба пеши Манижа ва писару духтари ӯ гузоштанд.

Манижабону перохани кабудӣ мотамро ханӯз аз танаш нақашада буд. Чашмонаш аз ашк тар буданд. Бо овози гиряолуд ба ҳоким гуфт:

– Ба чӣ шодӣ кунем, чаноби олай? Оё бо марги падару бобо шодӣ кунем, ки худ рафту ин давлат ба мо гузошт. Қатраҳои бороне, ки рӯзи дафни падарам ба турбати ӯ борида буд, ханӯз нахушидаасту шумо мегӯед «шодӣ кунед»? «Чаро дар зиндагии падарам қадри ӯ надонистанд, хору зораш карданд, тӯҳматзадаи куфру бидъаташ карданд, дар гурбат сарсону саргардонаш карданд? Чаро силаро (тӯҳфа)-ро дар зиндагиаш нафиристанданду вайро шод накарданд? Чаро мунтазир шуданд, ки ӯ ба хорӣ бимирал? Магар ман ва ин набераҳои падарам он кулфату мусибатҳои ба ноҳақ ба сари падарам омада, он ҳама бедодӣ, он тӯҳматҳои сиёхро, ки ба подоши ранҷи сиюпанҷсолааш дар ҳаққи ӯ карданд, фаромӯш карда метавонем? На, наметавонем. Мо аторо намегирем. Равони поки падарам ба мо қабули атои шоҳро намебахшад».

Мусикӣ. Мусикни мардуми тоҷик таърихи бой ва қадим дорад. Ҳанӯз дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониён (224 – 651) дар дарбори онҳо мутрибону сарояндагони зиёди форс-тоҷик бо сарвари Борбад чамъ омада буданд. Дар асрҳои IX – X ҳунари мусикӣ мисли дигар ҷабҳаҳо хеле пеш рафта буд. Чунон ки дар боло зикр шуд, Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ навозанда ва сарояндаи бузург буд. Вай дар овони ҷавониаш навохтани барбат (панҷтори имрӯза)-ро аз устои номии ҳамон давра мусиқишинос Абулаббоси Бахтиёр омӯхт ва ба ҷуз ин боз асбобҳои мусиқии уд, руд (асбобҳои тордори мусикӣ) ва ҷангро хеле бо маҳорат менавохт.

Дар ҳамин асрҳо бисёр шоирон ҳунари сарояндагӣ ва навозандагиро доштанд. Шоир ва мусиқишинос Абӯҳафси Сугдӣ, шоир ва бастакор Абӯсалик, шоир Абӯтолиби Хуросонӣ, Исои Барбатӣ, устои Рӯдакӣ – Абулаббоси Бахтиёр, инчунин шоирон Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дакикӣ ва Абулқосими Фирдавсӣ на танҳо ҳамчун шоирони машҳур, балки ҳамчун мутриб писанди мардум гардида буданд.

Дар асрҳои IX – X оид ба мусиқии тоҷик олимони зақӣ Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯнаصري Форобӣ асарҳо таълиф намудаанд. Худи Абӯалӣ ибни Сино чор асари мусикӣ ва асбобҳои онро офаридааст. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки вай ҳангоми муолиҷаи касалиҳои асаб мусикиро истифода мебардааст.

Форобӣ дар қатори асарҳои мусикӣ боз асбобҳои мусикӣ низ месохтааст. Баъзе охангҳои офаридаи ӯ то ҳол дар Эрон ва дигар мамлакатҳо машҳуранд. Эҷодиёти ин мусиқишиноси машҳур диққати бисёр мутафаккиронро ба худ ҷалб намудааст. Шоири классик ва мусиқишиноси забардаст Абдурахмони Ҷомӣ (1414 – 1492) ба фаъолияти мусиқии Форобӣ баҳои баланд додааст. Бисёр олимони мамлакатҳои ҷаҳон хизмати бузурги Форобиро оид ба мусикӣ қайд кардаанд.

Дар он асрҳо илми мусикӣ ва истифодаи он хеле инкишоф ёфт. Мусикӣ тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардумро фаро гирифта буд. Ҳофизону мутрибон дар тӯйҳо, ҷашнҳо ҳунарнамоӣ мекарданд.

Чунон ки маъхазҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар байни мардуми эрониҷод аз замонҳои қадим боз сурудҳои мотамӣ

пах гашта буданд. Дар аҳди Сомониён асбобҳои мусиқии зеринро истифода мебуданд: танбӯр, рубоб, чанг, барбат (асбоби қадимии удмонанди мусиқӣ, ки ҳашт тор дорад), най, сурнай, шайпур (карнайча), карнай, дойра, табл ва гайра.

Ҳофизони имрӯзаи мо оҳангҳои Ушшок, Ирок, Рост ва гайраро месароянд, ки онҳо дар асрҳои IX – X хонда мешуданд ва минбаъд ба «Шашмақом» (силсилаи суруду оҳангҳои классикии мардуми тоҷик) дохил шудаанд.

Савол ва супориш

1. Қадом шоирони пеш аз давраи Сомониёнро медонед?
2. Дар бораи фаъолияти Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ ҳикоя кунед. Ба чуз шеърҳои дар ин китоб оварда боз қадом шеърҳои ӯро аз ёд медонед?
3. Вазири хирадманд Абулфазли Балъамӣ дар ҳаққи Рӯдакӣ чӣ гуфтааст?
4. Оид ба эҷодиёти Абулқосими Фирдавсӣ ҳикоя кунед.
5. Абулқосими Фирдавсӣ барои офаридани «Шоҳнома» чанд сол ранҷ кашид ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоирро чӣ тавр қадрдонӣ кард?
6. Дар замони Сомониён санъати мусиқӣ чӣ хел инкишоф ёфта буд?
7. Қадом навозандаи номӣ муаллими Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд?
8. Мусиқииносоии забардасти ин даврро номбар кунед.

Порча аз «Чаҳор мақола»

Чунин овардаанд, ки воситаи иқдони оли Сомон буд ва авҷи давлати он хонадон айёми маликии ӯ буд ва асбоби таманнӯъ ва иллати тараффуъ (гурур, ҳавобаланд) дар ғояти сохтагӣ буд, ҳазини (ҳазина) ороставу лашкар чарро (бисёр) ва бандагон фармонбардор, зимистон ба дорулмулки Бухоро мақом қардӣ ва тобистон ба Самарқанд рафтӣ ё ба шаҳре аз шаҳрҳои Хуросон... Чун баҳор даромад, аспон ба Бодғис фиристоданд ва лашкароҳ ба Молин ба миёни ду ҷӯй бурданд ва чун тобистон даромад, меваҳо даррасид, амир Наср ибни Аҳмад гуфт: «Тобистон куҷо равем, ки аз ин хуштар мақомгоҳ набошад? Меҳргон биравем. Ва чун меҳргон даромад, гуфт: «Меҳргони Ҳарӣ бихӯрем ва биравем». Ва ҳамчунин фасл ба фасл ҳамеандохт, то чаҳор сол бар ин баромад, зеро ки самими давлати Сомониён буд ва чаҳон ободу мулк беҳасм ва

лашкар фармонбардор ва рӯзгор мусонду бахт мувофик. Бо ин хама малул гаштанд ва орзуи хонумон бархост.

Подшохро сокин диданд, хавон Ҳарӣ дар сари ӯ ва ишқи Ҳарӣ дар дили ӯ. Дар аснои сухан Ҳариро ба бихишти адн (боғҳои бихишт, чаннат) монанд кардӣ, балки бар бихишт тарҷеҳ (бартарӣ) ниҳодӣ ва аз баҳори Чин зиёдат овардӣ. Донистанд, ки сари он дорад, ки ин тобистон низ он ҷо бошад, пас сарони лашкар ва меҳтарони мулк ба наздики устод Абӯабдуллоҳ ар-Рӯдакӣ рафтанд ва аз нудамои подшоҳ ҳеч кас мӯхташамтару макбулулқавлтар аз ӯ набуд, гуфтанд: Панҷ ҳазор динор гуро хизмат кунем, агар санъате бикунӣ, ки подшоҳ аз ин ҳок ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзуи фарзанд ҳамебарад ва ҷони мо аз иштиёқи Бухоро ҳамебарояд. Рӯдакӣ қабул кард, набзи амир бигирифта буд ва мизочи ӯ бишнохта. Донист, ки ба наср бо ӯ дарнагирад, рӯй ба назм овард ва касидае бигуфт. Ва ба вақте ки амир сабӯҳ карда буд, даромад ва ба ҷои хеш бинишаст ва чун мутрибон фуру доштанд, ӯ ҷанг баргирифт ва дар пардаи Ушшоқ ин касида оғоз кард:

Боди ҷӯи Мулиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

Пас фурутар шуд ва гуфт:

Реги Омуву дурушти роҳи ӯ,
Зери поям парниён ояд ҳаме.
Оби Ҷайхун аз нишоти рӯи дӯст,
Хинги моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер эй,
Мир наздат шодмон ояд ҳаме.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳаме.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳаме.

Чун Рӯдакӣ бад-ин байт расид, амир чунон мунфаъил (хиҷолатманд) гашт, ки аз тахт фуруд омад ва бе мӯза пой дар рикоби хинги навбатӣ овард ва рӯй ба Бухоро ниҳод, чунон ки ронину (шалвор) мӯза то ду фарсанг дар паи амир буданд ба Барута ва он ҷо дар пой кард. Ва инон то Бухоро ҳеч пой бознагирифт. Ва Рӯдакӣ он панҷ ҳазор динор музоъаф аз лашкар биситад... Ҷадди ман Абӯраҷо ҳикоят кард, ки чун дар ин навбат Рӯдакӣ ба Самарканд расид, чаҳорсад шутур зери бунаи (асбобу анҷом) ӯ буд.

§ 14. ИНКИШОФИ ИЛМУ ФАН

Комебиҳои илму фан дар давраи Сомониён аз муваффақиятҳои адабиёти нафиса камтар набуд. Фарқ танҳо дар он буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони арабӣ таълиф мешуданд.

Ин албатта, бесабаб набуд. Забони арабӣ дар байни малакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли

забони илмӣи байналхалкиро иҷро мекард. Аз дигар тараф, бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Илова бар ин, забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт.

Дар асрҳои IX – X илмҳои риёзиёт, нучум, химия, ботаника, тиб, география, таърих, фалсафа, маъданишиносӣ ва ғайра инкишоф ёфта буданд. Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд. Бинобар ин мо фақат доир ба бар-частатарин олимони ин давра маълумот медиҳем.

Муҳаммад ибни Мусо Алхоразмӣ (780 – 850) яке аз бузургтарин олимони буд. Вай аз ҷавонӣ барои аз худ намудани илмҳои замонаш мекӯшид ва барои пурратар аз худ намудани дониш ба Ҳиндустон ва баъдтар ба Бағдод меравад. Дар ин шаҳр ба Академияи улуми «Байтулҳикмат» («Кӯхи хирад») дохил шуда, корҳои тадқиқотӣ ва илмиашро давом медиҳад. Дар ин Академия бисёр олимони замони баъдтарин илмӣ машғул буданд. Алхоразмӣ дар мамлакатҳои хилофат асосгузори илми риёзиёт доништа шудааст. Доир ба илмҳои арифметика, алгебра, ситорашиносӣ, география, таърих, мусиқӣ асарҳои ҷанубӣ намудааст. Алхоразмӣ асосгузори илми алҷабр (Алгебра) мебошад.

Мутафаккири дигари барҷаста **Абӯнасири Форобӣ (870 – 950)** буд, ки дар деҳаи Фороби қадимаю баъдтар номи Утрорро гирифта, дар оилаи сарҳанги турк таваллуд ёфтааст. Форобӣ мактаби ибтидоиро дар зодгоҳаш бо забони сугдӣ ва форсии дарӣ хатм намуда, баъдтар ба Самарқанду Бухоро рафта, таҳсилро давом додааст. Сипас ба як қатор шаҳрҳои Эрон сафар карда, баъдтар ба Димишк рафта, илм омӯхтааст.

Форобӣ забонҳои арабӣ, юнонӣ ва латиниро азбар карда, асарҳои таълиф намудааст. Фалсафаи Юнони Қадимро аз худ намуда, онро дар байни мардуми Шарқи Наздик паҳн кардааст. Ҷангоми дар Бағдод зистанаш боре ба Осиёи Марказӣ омада, бо хоҳиши амири Сомонӣ асари «Таълими сонӣ»-ро навиштааст. Форобӣ дар ҷабҳаи риёзиёт, фалсафа, мантиқ, илми ахлоқ, физика, табиатшиносӣ соҳиби шӯҳрат шуда буд. Оид ба ин илмҳо асарҳои эҷод намудааст. Вай боз

мутрибу бастакор, шоир, забоншинос, устои асбобҳои мусиқӣ ва назариётчиин он буд. Доир ба ин илмҳо рисолаҳо таълиф намудааст. Форобӣ соли 950 дар Димишқ вафот кардааст.

Энсиклопедисти дигари сарзамини Осиёи Марказӣ, ки дар Шарқ ва Ғарб машҳур гардидааст, зодаи Хоразм **Абӯрайҳони Берунӣ (973 – 1051)** мебошад. Фаъолияти ин энсиклопедист дар замони Сомониён оғоз ёфтааст.

Дар Хоразми асрҳои X – XI олимони машҳури ҳамаи давра гирд омада буданд ва дар байни онҳо Абӯрайҳони Берунӣ фарқ мекард. Дар солҳои ҳукмронии Маъмуни II (1009 – 1017) дар пойтахти Хоразм шаҳри Урганч «Академияи Маъмун» кушода шуд, ки олимони соҳаҳои гуногунро муттаҳид менамуд. Дар ин академия Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ мақоми хосае доштанд. Аммо воқеаҳои сиёсӣ ва тохтутозҳои Ғазнавиён рӯзгорро талх мегардонданд ва Абӯрайҳони Берунӣ маҷбуран Хоразмро се маротиба тарк намудааст.

Соли 1017 ӯро зӯран ба назди Султон Маҳмуд бурданд. Новобаста ба ҳамаи ин ноқомӣҳо ӯ асарҳои машҳураш, ба монанди «Осор-ул-боқия», «Китоби таҳдид...» ва ғайраро офарид. Вай дар юришҳои Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон ӯро ҳамроҳӣ карда, бо маданияти мардуми он кишнос шуд, забони санскрит (забони қадими ҳиндӣ)-ро омӯхт ва аз он забон ба забони арабӣ асарҳои оид ба риёзиёт, нучум ва фалсафаи ҳиндиро тарҷума кард.

Мувофиқи ривоятҳо Абӯрайҳони Берунӣ тамоми ҳаёти худро барои омӯхтани илм сарф кардааст. Танҳо дар чашмиҳои Наврӯз (иди соли нав–21 март) ва Мехргон (иди ҳосилғундорӣ – 21 сентябр) ба кори илмӣ машғул намешудааст. Берунӣ тахминан 150 асар эҷод кардааст, ки то замони мо ҳамагӣ 40-тоаш расидаанд. Вай пеш аз ҳама мунаҷҷим буд ва асарҳои асосиаш «Қонуни Масъудӣ» (ибораи аз II китоб) ба ин соҳа бахшида шудааст. Абӯрайҳони Берунӣ риёзиётшиноси машҳур буд. Бисёр асарҳоиаш ба геология, физика, химия, биология, таърих, этнография ва фалсафа бахшида шудаанд. Асарҳои ӯ оид ба таърихи чашмиҳои сӯғдиён, хоразмиёни қадим, юнониён, яҳудиён, дигар халқҳои Осиёи Марказӣ сарчашмаҳои бехтарин ҳисоб меёбанд.

Абӯалӣ ибни Сино, Абӯнастри Форобӣ ва Абӯрайҳони Берунӣ бо шоҳасарҳояшон на танҳо дар байни мардуми худ, яъне халқҳои форсизабон, балки дар байни халқҳои Шарқи мусулмон ва дигар халқҳои ҷаҳон машҳур гардидаанд. Фаъолияти илмии онҳо дар замони Сомониён оғоз ёфта, минбаъд ба дараҷаи баланд расидааст. Ба ҷуз онҳо боз бисёр олимони дар соҳаҳои илмҳои гуногун сахм гузоштаанд.

Инқишофи илми тиб. Дар замони Сомониён дар соҳаи илми тиб ва табобати касалон пешравии назаррас дида мешаванд. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Хучанд ва ғайра аллакай муассисаҳои илмиву китобхонаҳои тиббӣ доштанд. Олимони шинохтаи замон, ба монанди Абӯбакри Розӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Алии Табарӣ ва дигарон оид ба илми тиб асарҳо офарида буданд. Олими забардаст **Абӯбакри Розӣ (865 – 925)** дар даври Сомониён умр ба сар бурда, асари қадимтарини соҳаи тиб «Китоб-ул-ҷадарӣ ва-л ҳасба»-ро иншо намудааст.

Дар он аз хусуси касалиҳои нағзак ва сурхча сухан меравад ва роҳҳои муолиҷаи онҳоро нишон додааст. Баъдтар ӯ асарҳои машҳураш «Китоб-ут-тибб-ил-Мансурӣ» ва «Китоб-ул-ҳавӣ»-ро навишт. Ин асарҳои безавол шӯҳрати ӯро дучанд намуданд.

Олими дигари овозадори соҳаи тиб **Абӯбакр Рабии Бухорӣ** мебошад. Вай дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо ба муолиҷаи касалиҳои рӯҳӣ саруқор доштааст. Ӯ асари «Китобу хидоят-ил-мутаъаллимин»-ро таълиф намудааст, ки дар он таҷрибаи сисолашро гирд овардааст. Китоб ба забони тоҷикӣ иншо гардидаст ва қадимтарин китоби соҳаи тиб ҳисоб меёбад. Абӯбакри Бухорӣ боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байни онҳо «Китоби набз» шӯҳрати зиёд дошт. Вай чун дорусоз ном бароварда буд. Дастгоҳи ихтироъкардаи ӯро барои додани хӯрок ба касалиҳои савдой истифода мебарданд.

Дар асри X олими дигари соҳаи тиб **Ҳаким Майсарӣ** буд. Ӯ бисёр асарҳо навиштааст, вале то рӯзҳои мо фақат рисолаи «Донишнома»-и вай расидаасту халос. Аксарияти асарҳояшро бо забони модарӣ – тоҷикӣ таълиф намудааст. Дар рисола роҳҳои табобати бисёр касалиҳо нишон дода шудаанд.

Дар аҳди Сомониён олимони шинохтаи соҳаи тиб бисёр буданд ва **Абумансур Муваффақ Ҳиравӣ** яке аз онҳо буд. Ӯ асари машҳури худ «Маълумоти асосӣ дар бораи хусусиятҳои ҳақиқии доруҳо»-ро бо забони тоҷикӣ илмро намудааст. Умуман дар соҳаи тиб пешравии назаррас дида мешаванд ва ҳамин буд, ки олими бузургтарини ин соҳа Абӯалӣ ибни Сино дар ҳамин замина зиндагӣ карда, асарҳои оламшумулашро офаридааст.

Абӯалӣ ибни Сино – энциклопедисти бузурги тоҷик соли 980 дар деҳаи Афшанаи назди Бухоро дар оилаи амалдори Сомонӣ ба дунё омадааст. Вай маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, дар Бухоро илмҳои гуногуни замонашро омӯхтааст. Чунон ки худаш мегӯяд, дар синни 18-солагӣ ҳамаи илмҳои замонашро азбар намудааст. Шӯхрати Абӯалӣ ибни Сино махсусан баъди муолиҷаи амири Сомонӣ Нӯҳи II ибни Мансур меафзояд. Ӯ ба ҳамин сабаб ба китобхонаи бойи Сомониён роҳ меёбад, ки ин барои фаъолияти минбаъдаи илмиаш аҳамияти бузург дошт. Аммо давлати Сомониён ба ҳуҷуми сулолаҳои Қарахониёну Ғазнавиён гирифтӣ мешавад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ Синоро ба дарбораш даъват намуд, вале Сино ин даъватро қабул накард. Ӯ ба Хоразм ва аз он ҷо ба шаҳрҳои Абебард, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфронҷ рафта паноҳ мебарад. Гарчанде ин солҳо солҳои ҳичрату саргардонӣ буданд, ӯ асарҳои зиёде таълиф намудааст. Абӯалӣ ибни Сино дар илмҳои тиб, фалсафа, математика, ахлоқ, риёзиёт, химия, ботаника, забоншиносӣ, мусиқӣ ва ғайра шӯхрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст.

Вай шоири забардаст ҳам буд.

Бо вучуди он ки ҳаёти Сино то охири умраш дар муҳити нотинҷ, гуруснагӣ, ҷангҳои шадиди байни ҳокимон ва иғвою тӯҳмати ҷаҳолатпарастону мансабталашон гузашт, ӯ асарҳои офаридааст, ки дар тамоми ҷаҳон машҳур гаштаанд.

Адаби асарҳои ӯ ба 400 мерасад. Ҳамаи кулфату носозиҳои замон боиси аз даст додани саломатиаш гардид ва ӯ дар синни 57-солагӣ, соли 1037 дар шаҳри Ҳамадон аз дунё ҷашм пушид. Мазаори ӯ дар ҳамон ҷост ва ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Шоҳасари ӯ «Ал-қонун» дар ҷаҳон маълуми машҳур аст. Ин асар борҳо дар Европа ва Шарқ ба забонҳои гуногун тарҷума шудааст. Баъди он ки дастгоҳи китобчопкунӣ (солҳои 40 асри XV) ихтироъ гардид, китоби дуҷуми ҷопии ин дастгоҳ «Ал-қонун» буд.

Талабгорони ин китоб чунон бисёр буданд, ки танҳо дар сӣ соли аввали асри XV «Ал-қонун» 16 маротиба ба забони лотинӣ ва як бор бо забони яҳудӣ нашр шудааст. Мутахассисон, толибилмони дорулфунунҳо, табибон илми тибро аз рӯи «Ал-қонун» меомӯхтанд. Ин асари ҷовидонӣ дар зарфи шаш аср китоби рӯимизии тамоми табибони рӯи дунё ҳисоб меёфт ва то ҳол аҳамияташро гум накардааст. Абӯалӣ ибни Сино қариб бист соли умрашро ба таълифи ин китоб бахшидааст. Ба ҷуз ин китоб боз бист китоби дигар оид ба соҳаи тиб навиштааст.

Ӯ оид ба фалсафа, мантиқ, луғат, ситорашиносӣ, мусиқӣ, адабиёт ва соҳаҳои дигар низ асарҳо офаридааст. Доир ба фалсафа ва мантиқ асарҳои барҷастаи бисёрҷилдаи «Шифо» ва «Начот», «Донишнома» ва якҷанд рисолаҳои дигар навиштааст. Асари машҳураш «Донишнома» ба забони тоҷикӣ навишта шудааст.

Аз «Пири ҳақимони машриқзамин»-и Сотим Улуғзода

...Пас Абӯалӣ худомӯзиро пеш гирифт. «Ба мутолиаи китоб пеши худ машгул шудам, – мегӯяд ӯ, – ва шарҳу тафсири фаровонеро мутолаа намудам, то борикиҳои фанни мантикро фаро гирифтам». Ҳандасаро ҳам Абӯалӣ пеши Нотилӣ ибтидо кард, лекин Нотилӣ баъди ба шогирди худ омӯзондани панҷ-шаш шакл (теорем) аз таълими ин фан даст кашид ва Абӯалиро фармуд, ки ин фанро, ҳудаш мустақилона омӯхта, шаклхоро ҳал кунад ба вай нишон диҳад. Аммо «чӣ бисёр шаклҳос, ки, – мегӯяд Ибни Сино, – Нотилӣ то он замон ба онҳо бар нахӯрда буд ва ман ҳангоми нишон додани ҳалли онҳо ба ӯ меомӯхтам». Ба ин равиш шогирд кам-кам ба устод табдил меёфт...

...Соли 996 ё 997 милодӣ буд. Абӯалӣ 16 ё 17-сола буд, дар ҳамин синну сол ӯ чун табиби ҳозик шӯҳрат ёфта будааст, вагарна муолиҷони подшоҳ, ки албатта номдортарини табибони мамлакат буданд, ба машварати ӯ мӯхтоҷ, ба даъваташ маҷбур намешуданд. Ин як ҳодисаи хориқуллода (фавқуллода) ва шояд ягона воқеаест дар таърихи тиб, ки ҷавони 16–17-сола дар илми тиб муқаддами ҳамкасбони худ гардида бошад. Дар ҳақиқат, аз ширкат кардани ӯ дар муолиҷа амир шифо меёбад.

Абӯалӣ ибни Сино барои истифода аз китобхонаи салтанатӣ иҷозат меиҷод, амир иҷозат медиҳад.

Он чӣ Абӯалӣ ибни Сино дар ин китобхона дид, ӯро дар ҳайрат афканд ва ӯ ҳамчун касе, ки ганҷи шайгон ёфта бошад, ниҳоят шод шуд...

Олими ҷавон ниҳоят пуркор ва сермахсул буд, метавонист дар як шабонарӯз 30-40 ва ҳатто то 50 саҳифа нависад...

Дигар аз хусусиятҳои Шайхурраис ҳофизан беназири ӯст. Олим дар воқеъ ҳофизан мӯъҷизасосе дошт, ки муосиронаш аз он дар ҳайрат буданд ва мо ҳам имрӯз дар ҳайратем. Дар ин ҷо суоле пеш меояд, ки чӣ гуна мумкин аст одамии чунин ҳофизан мӯъҷизасосе дошта бошад? Оё чунин ҳофиза модарзодист, атои табиат аст ва ба якто-нимто одамон, ё ки ҳосили тарбияи махсус? Маълум аст, ки қувваи ҳофиза ҳосияти майна мебошад ва майна бо чунин ҳосияташ ба ҳар як инсон мӯътадилтаваллуд ва соҳиби ақлу ҳуши солим «атон табиат» аст. Ин қувва чунон қобилияти таракки дорад, ки гоҳҳо ба дараҷаи ҳайратангез мерасад. Ба чӣ тариқ? Фақат ба тариқи машқ, ҳофизаро машқ медиҳанд. Машқи доимӣ ва мунтазам рафта-рафта «мӯъҷизаҳо» ба зухур меоварад. Абӯалӣ машқи ҳофизаашро, чунон ки тарҷуман ҳолаш гувоҳӣ медиҳад, аз кӯдакӣ сар кардааст: аз афташ ӯ аксаран чизҳои хондаашро ба воситаи такрор ёд карда мегирифтааст.

Қуръонро дар шашсолагии ёд кард. Устод Айни, ки пурқувват буд, боре гуфта буд, ки ба тараккии қувваи ҳофизан ӯ ҳифзи Қуръон ва шеъри бисёр мадад кард. Ибни Сино дар давраи адабиётмуъззи худ, ба гумон назму насри бисёри арабӣ ва тоҷикиро ҳифз намудааст. Гайр аз «Мофавқуттабиа» дигар китобҳои илмӣ, фалсафа, тиббиёро ҳам аз ёд карда бошад...

Химия ва география. Ин соҳаҳои илм дар давраи Сомониён хеле пеш рафтанд. Муваффақиятҳои дар истихроҷи канданиҳои фойданок, истехсоли рангҳои гуногун, шиша, қоғаз, даббоғии пӯст ба даст оварда бо илми химия саҳт алоқаманд буданд. Дар асрҳои IX – X як қатор олимони барҷастаи соҳаи химия хизмати бузург кардаанд.

Олими забардасти соҳаи химия **Ҷобир ибни Ҳайён (721 – 815)** дар шаҳри Тӯс аз оилаи дорусоз таваллуд ёфтааст. Вай закии форсу тоҷик буда, дар асоси мутолиаи асарҳои машҳури олимони дунёи қадими Юнону Рим ва Осиёи Марказиву Хуросон оид ба бисёр фанҳо, аз ҷумла химия, тиб, ситорашиносӣ, риёзиёт, фалсафа, корҳои ҳарбӣ ва ғайра асарҳои бисёр аз худ боқӣ гузоштааст. Ӯ бештар аз 500 асар эҷод намудааст, ки 85-тоаш то давраи мо расидаанд. Гарчанд дар соҳаҳои гуногуни илм асарҳои зиёд таълиф карда бошад ҳам, бештар бо химия машғул будааст. Оид ба илми химия чунин асарҳо офаридааст: «Ҳафтод китоб», «Китоби тарозу», «Китоби шафқат» ва ғайра. Ин асарҳо дар Шарқ ва Ғарби асримиёнагӣ бағоят машҳур буданд. Муаллиф оид ба истехсолу тайёр кардани матоъҳо

ва пӯст, локҳо барои сарутани обногузар ва ғайра корҳои зиёдеро анҷом додааст.

Ҷобир дар Ғарб бо номи Гебер машҳур аст. Бисёр олимони химия дар Шарқи Ғарб ӯро устоди худ меҳисобанд.

Дар боло Абӯбақри Розӣ ҳамчун олими шинохтаи соҳаи тиб ёдовар шуд. Ба зами ин вай ҳамчун олими шинохтаи химия низ ном бароварда буд. Оид ба фанни химия рисолаҳо навиштааст.

Дар аҳди Сомониён ва пеш аз онҳо бисёр олимони соҳаи география асарҳо офаридаанд. Яке аз онҳо **Ҳафс ибни Мансури Марвазӣ** буд, ки дар дарбори ҳокими Хуросон муншӣ буд. Ӯ асари машҳури «Китоб аз боби хирочи Хуросон»-ро навиштааст.

Географиядони дигар **Аҳмад Муҳаммад ибни Тойиб** харчанд нависанда бошад ҳам, ба илмҳои дақиқ майли зиёд доштааст ва оид ба география китобҳои «Ал-боби баҳрҳо, обҳо ва кӯҳҳо» ва «Ал-масолик ва-л мамолик»-ро таълиф намудааст. Дар асари охиринаш дар бораи роҳҳо, музофотҳо, дарёҳо, шаҳрҳо ва ғайра маълумот медиҳад.

Олими бузурги географиядон **Абӯабдуллоҳ Муҳаммад Ҷайҳонӣ** солҳои 914 – 922 вазифаи вазири давлати Сомониёнро адо мекард. Ӯ дар соҳаи фалсафа, нучум ва география хизмати босазое дорад.

Чунон ки муосирон навиштаанд, ӯ аз хусуси география асари пурқимате иншо намудааст, вале то замони мо нарасидааст. Бино ба гуфтаи олимони географ аз асари Ҷайҳонӣ бисёр олимон, аз ҷумла Абӯрайҳони Берунӣ ҳам баҳра бурдаанд. Асар дар бораи шаҳрҳо, кӯҳхову водихо, ҷулу баландихо, роҳҳои тиҷорати Шарқи Ғарб, Ҷануби Шимол, мардуми гуногун маълумот медиҳад. Бисёр олимон аз ӯ кӯмак дидаанд. Бо ёрии ӯ Абӯ Дулаф ба Тибет, Чин, Ҳиндустон сафар карда, маълумот гирд овардааст. Дар асри X географӣ номаълуме бо забони тоҷикӣ китоби «Сарҳади олам аз Шарқи ба Ғарб»-ро навиштааст. Ӯ ба ҷуз маълумотҳои географӣ, иқтисодӣ, таърихӣ Осӣи Марказӣ дар бораи дигар мамлакатҳо низ ахбори пурқимат медиҳад. Ин асар барои омӯзиши таъриху география ва иқтисодиёти нимаи дуюми асри X Давлати Сомониён сарчашмаи бехтарин ҳисоб меёбад.

Илмҳои ҷамъиятшиносӣ. Дар замони Сомониён як зумра муаррихон, адабиётшиносон ба камол расида, аз худ асарҳои пурқимат боқӣ гузоштаанд. Мо дар ин ҷо чанде аз онҳоро номбар мекунем. Бузургтарини онҳо **Абӯбакри Наршахист (899 – 959)**, ки дар деҳаи Наршахи назди Бухоро ба дунё омада, дар дарбори Сомониён вазифаи сармуншӣ (саркотиб)-ро ба зимма доштааст. Солҳои 943 – 944 асари машҳури худ «Таърихи Бухоро» ё «Таърихи Наршахӣ»-ро ба забони арабӣ таълиф намудааст. Асар асосан онд ба ҳукмронии оли Сомониён, шаҳри Бухоро, ноҳияҳои атрофи он, биноҳои ҳокимони Бухоро, тавсифи Ҷуи Мулиён, роҳҳои андозу хироч ситонидан, паҳн гаштани дини ислом ва ғайра маълумот медиҳад. Ин шоҳасар соли 1128 аз тарафи адиб ва муаррих Абӯнасири Қубовӣ ба тоҷикӣ гардонда шудааст. Нусхаҳои алоҳидаи он то замони мо расидаанд.

Асари дигари машҳури таърихӣ «Таърихи Табарӣ» аст. Ин асар ба қалами **Абӯчаъфар Табарӣ** тааллуқ дорад. Муаллиф солҳои 838 – 923 ҳаёт ба сар бурда, асари безаволи худро бо забони арабӣ ишро кардааст. Он аз 13 ҷилд иборат буда, бисёр воқеаҳои таърихии Арабу Аҷам ва халқҳои ҳамҷаворро тасвир намудааст. Аз хусуси иқтисодиёт, лашкаркашиҳои арабҳо ба Мовароуннаҳр ва қорномаҳои диловаронаи мардуми ин сарзамин маълумот медиҳад.

Китобро соли 963 вазирӣ хирадманду сиёсатмадори Сомониён Абӯалии Балъамӣ ба забони тоҷикӣ гардонда, ба он «Таърихи Табарӣ» ном мегузорад. Абӯалии Балъамӣ писари вазирӣ шӯҳратманди давлати Сомониён ва ҳоми Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ Абулфазли Балъамӣ буд. Абӯалии Балъамӣ дар давраи салтанати ду амири Сомониён Абдумалик ибни Нӯҳ (954 – 961) ва Мансур ибни Нӯҳ (961 – 976) вазифаи вазирӣро ба ӯҳда доштааст.

Ӯ хангоми тарҷума ба он бобҳои нав илова кардааст ва ҳаҷми он ба 15 ҷилд расидааст. Асар минбаъд ба бисёр забонҳои Шарқ ва Европа тарҷума шудааст.

Табарӣ таърихи дунёро аз замони офарида шуданаш то даҳсолаи дуввуми асри X навиштааст.

Муаррих **Абӯабдулло Муҳаммад** таърихи сулолаи Саффорӣро навиштааст. Яке аз муаррихони намоёни ин давра **Абӯмуҳаммад Абдуллоҳи Диноварӣ (828 – 889)** буд, ки

дар таърих бо номи Ибни Қутайба шинохта шудааст. Вай ҳамчун нависанда ва маорифпарвари замон машхур аст. Асари барҷастиаи ӯ «Сарҷашмаҳои ахбор» ном дорад. Ин асар аз 10 ҷилд иборат буда, оид ба ҷанғҳо, тарзи давлатдорӣ, соҳаҳои гуногуни илм, дӯстӣ, ҳислатҳои хубиву бадии инсон маълумот медиҳад. Ибни Қутайба боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байнашон «Санъати нависандагӣ» нақши бузург дорад.

Муаррихи намоёни дигари асри X **Аҳмад ибни Сулаймони Бухорӣ** мебошад, ки таърихи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро ба қалам додааст.

Абӯбакр Муҳаммади Хоразмӣ (вафоташ соли 993) дар соҳаи илми таърих ва адабиётшиносӣ хизмати босазое кардааст.

Дар солҳои 910 – 1009 муаррих, файласуф, мусиқишинос **Абӯабдуллоҳ Муҳаммади Хоразмӣ** умр ба сар бурдааст. Вай дар зодгоҳаш Балх ва сонитар Нишопур таълим гирифтааст. Бо даъвати вазирӣ Сомониён Убайдуллоҳи Утбӣ ба дарбор омада, ба фаъолияти илмӣ машғул мешавад. Дар асари энциклопедияш «Қалиди илмҳо», ки 15 ҷилдро дар бар мегирад, аз хусуси таърих, ҳуқуқ, грамматика, тиб, химия ва ғайра нақл мекунад. Дар ин асари бузург боз бисёр масъалаҳои дигар, аз ҷумла масъалаҳои андоз, истифодаи об, иқтисодиёт баён гардидаанд. Ин асар ба номи «Қомус»-и Хоразмӣ низ машхур аст. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ ба Хоразм меравад ва дар он ҷо таҳаллуси «Хоразмӣ»-ро ба худ мегирад.

Дар аҳди Сомониён бисёр олимони забоншиносу адабиётшинос ба камол расида, асарҳо офаридаанд. Қосими Ҳиравӣ, Ҷаъфари Марвазӣ, Муҳаммад Абӯбакри Хоразмӣ, Исҳоқи Форобӣ ва бисёр дигарон аз ҷумлаи онҳоанд.

Савол ва ҷувориб

1. Дар замони Сомониён кадом илмҳо бештар тараққӣ карда буданд? Олимони бузургтаринро номбар кунед.
2. Абӯнаصري Форобӣ кӣ буд?
3. Дар бораи Абӯрайҳони Берунӣ чӣ медонед?
4. Оид ба илми тиб ва олимони ин соҳа ҳикоя кунед.
5. Дар бораи энциклопедисти тоҷик Абӯалӣ ибни Сино ҳикоя кунед.

6. Кадом асарҳои ӯро медонед ва дар Европа кадом асарҳоиаш машҳур гардида буданд?
7. Оид ба химия ва география чӣ медонед? Олимони машҳури ин соҳаро ном гиред ва тавсиф кунед.
8. Дар бораи муаррихони машҳур Абӯбакри Наршаҳӣ, Абӯҷаъфар Табарӣ ва Ибни Қутайба чӣ медонед?
9. Номи асарҳои ин муаррихонро гуфта диҳед.

Аз «Таърихи Наршаҳӣ»

«Бухороро коргоҳе будааст, миёни Ҳисор ва Шахристон, наздикии масҷиди Чомеъ ва дар ӯ бисот (гилем, палос ва ғайра) ва шодравонҳо (сарпарда, хайма ва ғайра) бофтандӣ ва болишҳо ва мусаллиҳои (чайнамоз) финдиқӣ рост ва дуруст карданд. Аз ҷиҳати халифа аз Бағдод омили (коркун) алоҳида биёмадӣ ва он чӣ хирочи Бухоро сарф шуд. Боз чунон шуд, ки ин коргоҳ муаттал (аз истифода монда) монд ва он мардумоне, ки ин саноат мекарданд, пароканда шуданд. Андар шаҳри Бухоро устодони муайян буданд дар ин шугро. Аз вилоятҳо бозургонон (савдогар, тоҷир) биёмаданд. Чунон ки мардуми зандоначӣ (номи карбос, ки дар деҳан Занданечи назди Бухоро бофта мешуд) карбос мебуданд ва аз он ҷо чомаҳо сохта бурдандӣ, то ба Шом ва Миср ва шаҳрҳои Рум бурдандӣ. Аҷаб ин буд, ки аҳли ин саноат ба Хуросон рафтанд, баъзе олати ин шугл ва он чомаҳо бофтанд. Бад-он обу тоб наёмадӣ. Ҳеч подшоҳу амир ва рансу саҳибмансаб набудӣ, ки вайро аз он чома набудӣ. Вай сурху сафед ва сабз буд ва баъзеро мураккаб (таркибёфта) карданд ва онро алоҷа хонданд. Ва имрӯз зандоначӣ аз он чома маъруфтар аст ба ҳамаи вилоятҳо...

Зикри фатҳи Бухоро ва ислом зоҳир шудан

...Охир лашкари ислом Бухороро фатҳ карданд, ҳар боре аҳли Бухоро мусулмон шудандӣ ва чун бозгаштанӣ ридат овардандӣ. Қутайба ибни Муслим баъд аз ҳарби Убайди Зиёд ва Саид ибни Усмон се бор эшонро мусулмон карда буд. Боз риддат оварда кофир шуда буданд, ин бори чаҳорум Қутайба ҳарб карда, шаҳро бигирифт ва баъд аз ранҷи бисёр ислом ошкоро кард ва мусулмонӣ андар дили эшон биншонд ва ба ҳар тарик қор бар эшон саҳт кард ва эшон ислом пазируфтанд (қабул карданд), ба зоҳир лайкан, ба ботин бутпарастӣ мекарданд. Қутайба чунон савоб дид, ки аҳли Бухороро фармуд то як нима аз хонаи худҳо ва манзилҳои худҳо ба араб доданд, то араб бо эшон маҳмуд (писандида) бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд то ба зарурат мусулмон шаванд. Бал-ин тарик мусулмонӣ ошкоро шуд ва аҳкоми шариат бар эшон лозим гардонид ва масҷидҳо бино карданд ва осори куфр дар расми ғабрӣ (пайрави дини зардуштӣ) бардошт ва ҷаҳди азим мекард ҳар ки дар аҳкоми шариат тақсир кардӣ укубат мекард ва масҷиди Чомеъ бино кард ва мардумонро фармуд, то намози одина (рӯзи ҷумъа) оварданд ва аҳли Бухороро мусулмони комил гардонид, иззати таоло савоби ин хайр захираи ӯ кунонд.

§ 15. МЕЪМОРӢ ВА САНЪАТИ ОРОИШ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз сарчашмаҳои ҳаттӣ равшан мегардад, ки дар давраи ҳукмронии Сомониён бинову қасрҳои зиёде бунёд гардидаанд, аммо то замони мо каме аз онҳо боқӣ мондаанд. Шумораи қушқу иморатҳо, сарою дуқонҳо, масҷиду мадрасаҳо ва мақбараҳо дар аҳди Сомониён афзуданд. Сохтмони биноҳои асрҳои IX – X бо санъати меъморӣ замони пешин робитаи зич дошт. Дар сохтмон бештар гил, поҳса, хишти хом, ҷӯб ба қор бурда мешуд. Дар ҳамин замон хишти пухта дар сохтмон роҳ ёфт. Биноҳои бошукӯҳ пурра аз хишти пухта сохта мешуданд, ки қомебиҳои бузурге буд дар сохтмон.

Яке аз чунин сохтмонҳои нодири Осиёи Марказӣ мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро мебошад, ки дар охири асри IX ва ибтидои асри X бино ёфтааст. Меъморони ин мақбара анъанаҳои беҳтарини санъати давраи Сомониён ва замони пешинро истифода бурдаанд. Зоҳиран мақбара шакли мураккаб надорад. Он як иншооти мукаабшаклест, ки болояш бо гунбаз пӯшида шудааст. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқии девор, зебу ороиши беруни бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни ҷидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун ҷидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст. Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Исмоили Сомонӣ ҳаст, дар санъати меъморӣ қадимтари суғд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Мақбараи Исмоили Сомонӣ гӯё мучассамаи раванқу ривочи санъати ҷандинасраи меъморӣ буда, тамоми қомебиҳои онро дар бар гирифтааст.

Мақбараи намояндаи охирини Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир низ ҷолиби диққат аст. Мақбара дар наздикии деҳаи Остонабобои шаҳраи Каркӣ (Туркманистони имрӯза) тахминан соли 1005 бино ёфтааст. Дар байни мардум бо номи мақбараи Аламбардор ё Аламдор машҳур аст. Ин мақбара ҳам аз хишти пухта сохта шуда, ҷиниши хишт хеле назаррабо ва мӯҳташам аст.

Мақбараи дигаре, ки то имрӯз нигоҳ дошта шудааст, мақбараи Арабато (977 – 978) мебошад. Ин мақбара дар деҳаи Тим (дар Каттакӯрғон, 60 километр дуртар аз нишебии кӯҳҳои Зирабулоқ, Ўзбекистони имрӯза) воқеъ гаштааст. Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале факат як даромадгоҳ дорад. Тарафи даромадгоҳ пештоки баланди мӯхташам дорад, ки бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан, ҳам ганҷкорӣ, ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши исломӣ ва ғайра истифода шудааст. Умуман дар сохту нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои меъморӣ қадимӣ сугдиро дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле тақмил ёфта, дар осори меъморӣ асрҳои XI – XII равшан муҷассам мегарданд.

Дар замони Сомониён боз мақбараҳои зиёде, аз ҷумла мақбараи Ҳоча Нақшрон дар наздикии ноҳияи Узунӣ вилояти Сурхандарё ва ғайра сохта шудаанд. Ҳамаи ин мақбараҳо ёдгориҳои меъморӣ таърихӣ буда, дар сарзамини Осиёи Марказӣ аз асри IX инҷониб бино ёфтаанд ва ҳар кадоми онҳо бо санъати баланди меъморӣ

Мақбараи Исмоили Сомонӣ,
Бухоро. Асри X.

бинокории худ бинандаро ба ҳайрат меоваранд. Ҳамаи онҳо маҳсули дасти меъморон, бинокорон, хаттотон, қошикорон, қандакорон ва наққошон мебошанд.

Дар асрҳои IX – X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон намуди ҳавлиҳои феодалони қалон тағйир ёфт, ки онҳо бештар дар шаҳрҳои қалони обод (Бухоро, Самарқанд, Мавр ва ғайра) сохта мешуданд. Чунон ки дида мешавад, дар ин асрҳо бинокорони тоҷик услуби меъмории аҷдоди худ – суғдиён, бохтариён ва дигарҳоро хеле бо маҳорат истифода бурдаанд. Дар сохтмони биноҳо ва қушқҳои мӯхташами феодалон ба қандакорӣ, нақшу ниғор ва ороиши онҳо аҳамияти қалон дода мешуд.

Ҳунарҳои бадеӣ (санъати амалӣ). Дар солҳои мавҷудияти давлати Сомониён дигар соҳаҳои ҳунари бадеӣ, аз ҷумла оро додани зарфҳои сафолӣ, рангу бор ва нақшу ниғори матоъ, қолинҳо, санъати хаттотӣ ва ғайра, ки пеш буданд, инкишоф ёфтанд ва боз ҳунарҳои нав ба миён омаданд. Чи тавре ки қайд шуд, ҳунари сир додани зарфҳо дар асри VIII ибтидо гирифта буд, вале дар асрҳои IX – X усулҳои сир додани маснуоти гили бағоят тараққӣ кард, ки ин ба пешрабии санъати нақшу ниғори зарфҳои сафолӣ сирдор шароит фароҳам овард. Намунаҳои зиёди ин санъат, аз қабилӣ қоса, табак, қӯза ва ғайра то замони мо омада расидаанд ва аксарияташон барои намоиш дар музейҳо ҷой гирифтаанд. Зарфҳои сафолӣ дар асрҳои IX – X

Макбаран Муниасири Сомонӣ.

тайёркарда гуногун буданд. Талаботи мардум ба чунин зарфҳои рӯз то рӯз меафзуд. Дар зарфҳои рӯзгор – пиёлаву косаву табак бо хати зебову хоно чунин навиштаҷотхоро мебинем: «Хайроти баракат ба соҳиби ин чиз», «Ош шавад», «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони химмату давлат аст» ва ғайра.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳои нақши оддӣ исломӣ, яъне тасвири печдарпечи шаклҳои хандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири маҳлуқот, масалан, тасвири мурғон низ ба назар мерасад.

Дигар наъми нақш рангубори мрамрӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро ба ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча меомоланд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо мешуд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшо низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мрамрӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Қои харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои хандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Мардуми тоҷик дар давраи давлатдорӣ худ, яъне замони Сомониён муваффақиятҳои аҷлоди пешинашонро ривож дода, дар айни ҳол комёбиҳои дигар халқҳои ҳамсояро

Табакҳои сирдори асрҳои IX–X, Самарқанд.

истиқода бурда, ба онҳо навигариҳо зам менамуданд. Ҳунарҳои бадеӣ дар иқтисодиёти Мовароуннаҳру Хуросон нақши бузург бозидаанд. Ин ҳунарҳо чунин афзуданд, ки дар асри IX – X дигар ҳолати аз дигар давлатҳо овардани ҳунармандон набуд.

Ҳунарҳои бофандагӣ, кулолӣ, сир додани зарфҳои сафолӣ, нақшу нигори матоъҳои гуногун ва ғайра ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расида

буданд. Дар Бухоро, Самарканд, Хучанд, Кеш ва дигар шаҳрҳо матоъҳои ҳархела тайёр карда мешуд. Мувофиқи маълумоти муаррих Абӯбакри Наршаҳӣ дар Бухоро бо номи «Байт-ут-тироз» корхонаи калони бофандагӣ кор мекард, ки устоҳо ба ғайр аз матоъ боз қолинҳои гуногун истехсол менамуданд. Маҳсулоти онро ба бисёр мамлакатҳову шаҳрҳо ба савдо мебурданд. Матоъҳои дар Самарканд тайёршуда, аз ҷумла симгун, зарбофт, кимҳоб ва матоъҳои абрешимӣ ном бароварда буданд. Дар ҳамин давра роҳҳои аз катон (суфи канабӣ) тайёр кардани газвори хушсифат ба вучуд оварда шуд.

Маснуоти шишагӣ, заргарӣ низ бо санъати баланд зебу зинат дода мешуданд ва харидорони онҳо хеле зиёд буданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи таракқиёти бинокориву меъмории давраи Сомониён ҳикоя кунед.
2. Бинокорон ва меъмрон кадом масолеҳи бинокориро истифода мебурданд?.
3. Оид ба макбараи Исмоили Сомонӣ ва дигар макбараҳо чӣ медонед?
4. Дар бораи сир додани зарфҳо ҳикоя кунед ва кадом навиштаҷоти рӯи зарфро медонад?
5. Дар кадом шаҳрҳо матоъҳои пахтагиро бисёртар тайёр мекарданд?
6. Оид ба корхонаи калонтарини Бухоро «Байт-ут-тироз» чӣ медонед ва дар он кадом матоъҳоро тайёр мекарданд?

БОБИ Ш

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ ХІ-ХІІІ

§ 16. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ҚАРАХОНИЁН

Инкирози давлати Сомониён. Давлати Сомониён давлати феодалӣ буд ва пурра ба манфиати заминдорону сарони дин, горди турк ва тоҷирони калон хизмат мекард. Андозҳо сол аз сол меафзуданд ва гоҳҳо онҳоро дар як сол ду маротиба ҳам меситониданд. Дар натиҷа шӯришҳои оммаи камбағалони шаҳру деҳот тез-тез сар мезаданд. Ба зимми ин ҳокимони бисёр музофотҳо ба монанди Исфичоб, Ғазна, Чағониён, Хатлон ва дигарҳо ба давлати марказӣ итоат намекарданд. Онҳо ба амирони Сомонӣ асосан тӯхфа мефиристонданду ҳалос.

Дар нимаи дуюми асри X ба Сомониён лозим омад, ки ба муқобили ҳар гуна исёнгарон мубориза баранд. Дар давраи ҳалқунанда барои давлати Сомониён бисёр саркардаҳои лашкар хоин баромаданд. Онҳо ханӯз пеш аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба таври пинҳонӣ бо қарахониҳо дар бораи тақсими давлати ханӯз вучуддошта забон як карда буданд. Ашрофони диндор ҳам дар таназзули давлати Сомониён нақши калон бозиданд. Горди турк онро дар бобати барҳам додани давлати Сомониён дастгирӣ менамуд.

Мардум мурочиати Сомониёнро шунида, ба назди сарони дин рафтанд, то ки чӣ хел рафтор карданро ба онҳо бифаҳмонанд. Лекин сарони дин аз ҷангидан ба муқобили Қарахониён на танҳо худро дар канор гирифтанд, балки чунин фатво доданд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ мебошанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматӣ дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро набуд кардан ва сар ба тег додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум, яъне Хониён хеле хуб ва эътиқоди онҳо бенуқс аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна мудохила) худдорӣ кард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани давлати Сомониён.

Заминдорони калон ҳам кушоду равшан Қарахониҳоро ба истилои Мавароуннаҳр даъват мекарданд.

Ба вучуд омадани давлати Қарахониён. Ин давлат дар солҳои 90-уми асри X дар ҳудуди Туркистони Шарқӣ, Ҳафтрӯд таъсис ёфта буд. Асосгузори сулолаи Қарахониён Абдулкарим Бугроҳони мугулнаҷоди туркзабон буд. Давлати Қарахониёнро асосан ду қабилаи турк – яғмо ва чигилиҳо барпо кардаанд. Хонадони чигилӣ ба худ лақаби Арслонхон – шер ва хонадони яғмо лақаби Бугроҳон – шутурро гирифта буд. Онҳо хангоми ба давлати Сомониён ҳучум овардан ва забт намудани он нақши асосиро бозиданд. Ҳар ду қабила дар ихтиёри худ қувваи ҳарбӣ ва бойгарии зиёде доштанд. Давлати Қарахониёнро гоҳ яке ва гоҳ дигаре аз ин қабилаҳо идора менамуданд. Хангоми забти давлати Сомониён сардорони ин ду қабила Алӣ ва Бугроҳон нақши асосӣ бозиданд ва онҳо дар байни Қарахониён обрӯи зиёде доштанд. Дар таърих бо номи хонадони «Алиён» ва хонадони «Ҳасаниён» машҳуранд.

Қарахониён соли 1005 ба лашкари охирин намояндаи Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир зарба зада, ба ҳукмронии ин сулола хотима доданд.

Баъди ин муборизаи байни Қарахониён ва Ғазнавиён барои ба даст даровардани мулкҳои давлати Сомониён оғоз ёфт. Дарёи Аму барои ҳар ду давлат сарҳад ҳисоб меёфт. Заминҳои тарафи шимоли дарё ба Қарахониён ва заминҳои ҷануб ба Ғазнавиён гузаштанд.

Сарзамини Қарахониён ба ду ҳоқон тақсим мешуд. Ҳоқони қисми шарқӣ – марказаш Баласогун ва ҳоқони қисми ғарбӣ – марказаш Ўзганд.

Забти Бухоро. Аҳволи давлати Сомониён аз солҳои 90 асри X рӯз аз рӯз бад мешуд ва аз ин ваъзият туркҳои қарахонӣ истифода бурда, бори нахуст соли 992 ба сарзамини Мавароуннаҳр зада даромаданд. Амири Сомонӣ Нӯҳи II хеле кӯшиш ба харҷ дод, то ки пеши роҳи қарахониёнро бигирад, вале дар дохили давлаташ ягонагӣ, якдилӣ набуд. Баръакс, дуздиву гонатгарӣ, душманиву хиёнат авҷ мегирифт. Дар чунин шароит лашкари қарахониён соли 999 қариб бе ҳеч гуна задухӯрд воридаи Бухоро шуд. Нӯҳи II роҳи Омулро пеш

гирифт. Лашкари душман шаҳри Бухороро ба гораг дода, сонӣ ба бошишгоҳҳои худ баромада рафт. Нӯҳи II ба Бухоро баргашт. Чораҳои аз дасташ омадаро андешид, вале онҳо нокифоя буданд.

Хуросон ба дасти Маҳмуди Ғазнавӣ гузашт, дар ихтиёри давлати Сомониён танҳо Мовароуннаҳр монда буду халос. Душманони давлати Сомониён ба чашми амир Мансур ибни Нӯҳ мил кашида, ба ҷои ӯ бародараш Абдумаликро ба тахт шинонданд. Ба муқобили амири нав Маҳмуди Ғазнавӣ, ки то ба наздикӣ иттифокчии амир Абдумалик буд, лашкар кашид ва дастболо шуд.

Акнун кори Қарахониён омад кард ва онҳо бо сардории Насри Илокхон соли 999 ба пойтахти давлати Сомониён – шаҳри Бухоро раҳсипор шуданд. Насри Илокхон Абдумаликро фиреб дода, дили саркардаҳои лашкарро бо хилаю найранг пур кард ва ҷангро ба нафъи худ анҷом дод. Дар чунин лаҳзаҳои душвор ҳатто сарони дин ҳам тарафдорони Қарахониён шуданд. Ниҳоят, Қарахониён 23 октябри соли 999 Бухороро бо осонӣ ғасб намуданд.

Хукмронии сулолаи Қарахониён. Ин давлат ба мулкҳои алоҳида тақсим мешуд ва онҳоро намояндагони Қарахониён–Илокхонҳо идора менамуданд. Онҳо ба марказ қариб иттиҳад накарда, аз ҷониби худ тангаҳо сикка мезаданд. Давлат устувор набуд, музофотҳои ноҳияҳо бо ҳамдигар ҷандон робита надоштанд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқандро ҳокимони маҳаллӣ идора мекарданд.

Дар аввал хонадони «Алиён» дастболо буданд, вале рафта-рафта ин афзалият ба «Ҳасаниён» гузашт. Намояндаи онҳо Юсуфи Қадархон пешвои Қарахониён шуд ва дар санъати дипломатӣ шахси намоён буд. Дар давраи ҳукмронии писараш Сулаймон, ки лақаби Арслонхонро гирифта буд, фишору тазйиқи «Алиён» афзуд ва музофоту ноҳияҳои онҳоро ба тадриҷ ғасб менамуданд. Ҳатто Мовароуннаҳрро, ки Наср ибни Алӣ ғасб карда буд, «Ҳасаниён» кашида гирифтанд.

Аз солҳои 40 асри XI сар карда, шўҳрати Иброҳим ибни Наср (1046 – 1068) афзуд. Вай аввал соҳиби мулки хурде буд ва дар ҷавониаш лақаби Бўрӣ – Тегин дошт ва ба дасти «Ҳасаниён» асир афтада буд. Аз он ҷо гурехта, лашкар ҷамъ

намуд ва ба музофотҳои Хатлон, Чағониён, Вахш лашкар кашида, онҳоро ба даст даровард. Сипас ба Мовароуннаҳр ҳамла оварда, онро тобеъ намуд. Ба ҷуз музофотҳои зикршуда боз соҳиби Ҳафтрӯд, Шош, Илок ва Фарғона шуд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Иброҳими Тамғочхон дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Ӯ сиёсати мустақилиро ба роҳ монд ва дар Мовароуннаҳр давлати Қарахониён пурра ташкил шуд. Ӯ Самарқандро пойтахт эълон намуд. Тамғочхон системаи андоз ва нархи маҳсулоти бозорро тағйир дод, пулро дигар кард. Дар давраи салтанати ӯ то андозае оромиву осудагӣ барқарор гардид. Ривояте ҳаст, ки ӯ гӯё дуздиро дар мамлақти худ барҳам додааст.

Фаъолияти Иброҳим Тамғочхон барои замони худ тараккипарвар буд. Қарахониён асосан дар нимаи дуюми асри XI дини исломро қабул карданд ва минбаъд хусусан аз замони ҳукмронии Иброҳим Тамғочхон сар карда дигро ба нафъи худ истифода мебардагӣ шуданд. Иброҳим ва ворисони ӯ ҳудуди мусулмонони мӯътақид мешумурданд ва нисбат ба диндорон хусни тавачҷуҳ доштанд. Иброҳим дар муборизаи зидди эътирози мардум дигро ғушту панокси худ медонист. Дар замони ӯ дар Мовароуннаҳр байни мусулмонон ва ҳар гуна бидъат (ба қоидаҳои шариат итоат накардан), ки дар онҳо эътирози мардуми маълум ба муқобили тартиботи мавҷуда акс меёфт, муборизаи шадид мерафт. Ашрофон мекушиданд, ки тадриҷан Иброҳим ва дигар хонҳоро ҳамчун дастнишондаи худ истифода баранд, ки ин зиддиятҳоро пурзӯр менамуд ва дар натиҷа чандин ҷаҳон (донишмандони шариат) ба қатл расонда шуданд.

Иброҳим чанде пеш аз вафоташ тахтро ба писараш Шамс-ул-малики Наер супорид ва ӯ қорҳои падарашро каму беш давом дод. Қарахониён шарқи Фарғонаро аз ӯ кашида гирифтанд ва шаҳри Хучанд барои ҳар ду давлати Қарахониён сарҳад ҳисоб меёфт.

Минбаъд давлати Қарахониён гирифтори тохтутози сулолаи Салҷуқиён – қабिलाҳои бодиянишини Оғуз гардид. Салҷуқиён аввал ноҳияҳои алоҳидаро ба даст дароварда, баъд ба Мовароуннаҳри Мақазӣ ҳуҷум карданд. Ниҳоят, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ аз дарёи Аму гузашта, аввал

Бухоро ва баъдтар Самаркандро тасарруф намуд. Салчукиён хонадони Қарахониёнро нест накарда ва мустакилияташонро ҳам пурра барҳам назаданд. Салчукиён ҳуқуқи ба корҳои Қарахониён даҳлат карданро дар дасти худ нигоҳ медаштанд, вале ба Қарахониён руҳсат дода шуда буд, ки аз байни хонадони Қарахониён хони худро интиҳоб кунанд.

Намояндаи бонуфузтарини хонадони Қарахониён Муҳаммад Арслонхон (1102 – 1130) буд. Вай қариб сӣ сол салтанат рондааст. Дар ин давра ӯ бо корҳои шоҷи биносозӣ ва дастгирии ашрофу рӯҳониён шӯҳрат ёфт, вале муддате нагузашта рӯҳониён ба муқобили Арслонхон сӯиқасд карданд. Арслонхон тавонист онро барҳам занад.

Аз нимаи дуҷуми асри XII (соли 1156) Қарахониёни шарқӣ, яъне «Ҳасаниён» Самаркандро ба даст дароварданд ва он пойтахти тамоми кишвар ҳисоб меёфт. Мовароуннаҳр низ бори дуҷум ба дасти онҳо гузашт.

Дар ин давра садрҳо (райсон)-и Бухоро соҳиби обрӯи зиёд шуданд ва дар амал Бухороро идора мекарданд. Онҳо намояндагони рӯҳониёни олимартаба буданд. Асосгузори ин сулола фақеҳи машҳур Абдулазиз ибни Умар буд. ӯ худро аз авлоди халифа Умар мединист. Солҳои 1202 – 1203 Султон Санҷар ӯро садри Бухоро таъин намуд. Вай бо ҳамин роҳ меҳост пушту паноҳи худро пайдо кунанд. Садрҳои Бухоро на танҳо ба корҳои динӣ, балки ба корҳои давлатӣ низ даҳлат мекардагӣ шуданд. Онҳо гоҳ Салчукиён ва гоҳ Қарахитойҳо дастгирӣ менамуданд, барои онҳо хироҷ меғундоштанд ва дар айни замон пур кардани қисми худро ҳам фаромӯш намекарданд. Дар натиҷа дар дасти онҳо сарвати зиёде қамъ шуда буд.

Давлати Қарахониён зиёда аз дусад сол ҳукмронӣ кард ва аз солҳои аввали мавҷудияташ ба муқобили давлатҳои Ғазнавиён, Салчукиён, Қарахитойҳо ва давлати Хоразм мубориза мебард.

Қарахониён ва Қарахитойҳо. Қабилҳои сершумори қарахитойҳо (қидониёни сиёҳ, хитойҳои сиёҳ), ки дар водии Тарим маскун буданд, соли 1125 империяи бузургашонро барпо намуданд, ки худуди он то шимолу шарқии дарёи Енисей мерасид. Муаллифони мусулмони замон, ки тарзи

давлатдорӣ, чангҳо ва муборизаи кидониёро тасвир намудаанд, онҳоро ҳамчун Қарахитойҳо ба қалам додаанд. Кидониён, яъне Қарахитойҳо дар аввали солҳои 20-уми асри XII Ҳафтрӯдро ғасб намуда, соли 1125 давлати мустақили худро таъсис доданд, ки пойтахташ шаҳри Баласоғун дар соҳили дарёи Чу воқеъ гашта буд.

Онҳо заминҳои Қарахониёни шарқиро забт намуданд ва барои заминҳои Қарахониёни ғарбиро ғасб кардан тайёри мекунанд.

Соли 1287 Қарахитойҳо дар ноҳияи Хучанд пайдо шуда, ба лашкари Маҳмуди Қарахонӣ зарбаи сахт заданд. Дар ин муҳориба бисёр қабилаҳои турки бодиянишин ба Қарахитойҳо кӯмак карданд. Ҳатто қабилаи қарлукҳо, ки аввал тарафдори Қарахониён буд, зидди онҳо бархост.

Задухӯрди шадидтарини байни Қарахитойҳо аз як тараф ва Қарахониёну Салчукиҳо аз тарафи дигар соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарканд ба вуқӯъ пайваст, ки дар он лашкари муттаҳидан иттифоқчиён торумор гардид. Қарахитойҳо сулолаи Қарахониёро барҳам надоданд, вале онҳо дар иттиҳоди Қарахитойҳо буданд. Дар Самарканд ба ҷои Маҳмуди фироркарда, бародараш Иброҳим ба тахт нишаст. Вазифаи ӯ аз ғундоштани андоз ва ба Баласоғун (маркази Қарахониёни шарқӣ) фиристодани он иборат буд. Ҳокимони Балх ва Хоразм ҳам ба Қарахитойҳо андоз мебуданд, вале ба қорҳои дохилии Қарахониён чандон дахлат намекарданд.

Қарахониёни шарқӣ, яъне «Ҳасаниён» дар Фарғона ҳокимиятро нигоҳ медоштанд ва онҳо соли 1156 Самаркандро ба даст дароварданд. Аз ҳамин вақт сар карда Мовароуннаҳр дубора ба дасти Қарахониён гузашт. Шумораи маъҷубон ва ҳалокшудагон ба 30 ҳазор мерасид, ки ин дар таърихи се сулола (Салчукиҳо, Қарахониён, Қарахитойҳо) нақши махсус дорад. Сарвари Салчукиҳо Султон Санҷар ва хони Қарахониён Маҳмуд ба тарафи Тирмиз гурехтанд.

Қарахитойҳо Мовароуннаҳри Марказӣ ва Бухороро ҳам ба даст дароварданд. Ҳалабаи Қарахитойҳо соҳти давлатдории Қарахониёро дигар накард. Аз онҳо танҳо ба нафъи сардори Қарахитойҳо хироч ситонида мешуд. Онҳо ҳам мисли Салчукиҳо ба қорҳои дохилии Қарахониён

чандон даҳолат намекарданд. Хонҳои онҳо мисли пеш аз байни ашрофи сулолаи Қарахониён таъйин мешуданд.

Савол ва супориш

1. Қарахониён кай ва чанд маротиба ба Бухоро ҳуҷум карданд?
2. Чаро онҳо Бухороро бо осонӣ забт карданд?
3. Сарварони дин хангоми ба Бухоро ҳуҷум кардани Қарахониён чӣ гуфтанд?
4. Давлати Қарахониён дар ҳудуди кадом давлатҳо ба вуҷуд омад? Оид ба Қарахониёни шарқӣ ва Қарахониёни ғарбӣ нақл кунед.
5. Кадом шахрҳо пойтахти Қарахониён буданд?
6. Дар бораи Иброҳими Тамғочхон ҳикоя кунед.
7. Давлати Қарахониён чанд сол вуҷуд дошт ва ба муқобили кадом халқҳо ҷангидааст?
8. Кидониҳо аз кадом қабиланд ва аз кучо омада буданд?
9. Аз хусуси мухорибаҳои Қарахониён ва Қарахитониҳо (Кидониҳо) нақл кунед.
10. Қарахитониҳо кадом ҳудудҳоро забт карданд?

§ 17. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ҒАЗНАВИЁН

Таъсиси давлати Ғазнавиён. Давлати Ғазнавиён давлати феодалии нимаи дуюми асри X буда, ба туфайли султ шудан ва тадричан барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба вуҷуд омадааст. То охири асри X, (то соли 999) давлати Сомониёнро ба ном (рӯякӣ) мешинохт. Давлати Ғазнавиён дар Афғонистон барпо шудааст. Шаҳри Ғазна пойтахташ буд ва ин сулола номашро аз ҳамин шаҳр гирифтааст.

Дар таъсиси давлати Ғазнавиён хизмати Алптегин калон аст. Вай дар дарбори Сомониён аз ғулом – нӯқари оддӣ то мансаби хоҷиби бузург расид. Дар синни 35-солагӣ мартабаи сипахсолор (сарфармондеҳи лашкар)-ро гирифт. Яке аз сарватмандони замон буд. Соли 961 ҳокими Хуросон таъйин шуд ва заиф шудани давлати Сомониёнро истифода бурда, дигар ба он итоат накард. Ниҳоят, дар байни ӯ ва

амири Сомониён дар Балх задухӯрд рӯй дод ва Алптегин зафар ёфт. Баъди ин ба шаҳри Ғазна лашкар кашида, дар ҷанги хунину дарозмуддат ғалаба ба даст даровард.

Дар замони Алптегин яке аз хешовандонаш Сабуктегин, ки ин ҳам дар гузашта ғулом буд, ҳамчун лашкаркаш ном мебарорад. Сабуктегин асосгузори сулолаи Ғазнавиён (963 – 1186) буд. Баъди вафоти Алптегин сарбозон Сабуктегинро амири Ғазна интихоб мекунанд. Дар замони салтанати ӯ ҳудуди давлати Ғазнавиён аз ҳисоби ғасби музофотҳои Афғонистон васеъ мешавад. Сабуктегин дар яке аз ҷангҳои ҳокимони Балх ва Хуросон ба амири Сомонӣ Нӯҳи II кӯмак карда буд ва ӯ барои хизматаш Хуросонро ба писари Сабуктегин Маҳмуд бахшид. Даре нагузашта

(соли 997) Сабуктегин вафот кард. Ба тахт писари калони Сабуктегин Махмуд (998 – 1030) нишаст.

Вақте ки ба сарҳади давлати Сомониён аз тарафи шимол сулолаи Қарахониён ҳуҷум овард, Махмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён барҳост ва тамоми заминҳои Хуросонро истило намуд.

Солҳои салтанати Махмуд солҳои ба авҷи тараққиёти худ расидани давлати Ғазнавиён буд.

Ҷангҳои Султон Махмуди Ғазнавӣ. Ҳаёти Султон Махмуд қариб дар ҷангҳои горагарона мегузашт. Аз ҳисоби заминҳои ғасбнамудааш ҳудуди давлаташро васеъ мекард. Вай дар давоми 32 соли давлатдорӣ ба давлатҳои дуру наздик бисёр лашкар кашида, чандин мамлакатҳои ободро хароб ва ҳазорҳо оилаҳоро беҳонумон кардааст. Баъди забти қисми бузурги заминҳои Сомониён танҳо ба як Ҳиндустон зиёда аз 15 маротиба лашкар кашидааст. Ӯ истилогарии худро дар зери пардаи «газавот» (ҷанги муқаддас барои дин) давом медод. Халифаи араб ӯро барои чунин амалиётҳо дастгирӣ менамуд.

Султон Махмуд дар таърих ҳамчун золими хунхор ном баровардааст. Вай на барои паҳн намудани дини ислом, балки барои ба даст даровардани сарват ва гуломон мечангид. Дар замони ӯ ҳосусӣ, игвогарӣ аз қафои ҳокимон, инчунин одамони каму беш машҳур авҷ гирифта буд. Ҳатто аз қафои писари худааш – Масъуд ҳосус монда буд.

Мамлакатҳои забткардаашро ба торочи лашкар медод ва осори тамаддуни гузаштаро нест мекард. Аксар вақт дар ҳаққи мардуми заҳматкаши ба истилои ӯ гирифторишуда амалиётҳои ваҳшиёноро раво медид. Масалан, соли 1019 ҳокими қалъаи Маҳован (ё Моҳобон) пеш аз омадани Султон Махмуд гурехта буд. Ӯ ҳаминро асос карда, тамоми мардумашро аз дами тег гузаронд.

Солҳои 1010 – 1011 ба давлати тоҷикон, ки дар вилояти кӯҳии Ғур (қисми ғарбии Афғонистон имрӯза) воқеъ гашта буд, лашкар кашид ва ба талафоти зиёд нигоҳ накарда, як қисми онро ғасб намуд. Соли 1017 давлати Хоразмро барҳам дода, заминашро ба даст даровард. Ҷангҳо барои Султон Махмуд манбаи бойшавӣ буданд. Масалан, дар яке аз ин

чангҳо соли 1019 дар Ҳиндустон сарвати зиёде ба даст даровард ва аз он ҷо бо 57 ҳазор гулом ва 350 фил ба Ғазна баргашт. Соли 1024 ба Балх омада, аз дарёи Аму гузашта Чағониён, Кубодиён ва Хатлонро тасарруф кард.

Султон Маҳмуд лашкари боинтизом ва барои ҳамон замон таълимгирифтаи хубе дошт. Ҷанговароне, ки тартибу интизомро вайрон мекарданд, гирифтори ҷазоҳои саҳти ҷисмонӣ мешуданд ва ҳатто қатл мегардиданд. Сарбозон дар ихтиёри худ филҳои чангӣ, мошинҳои қалъашикану сангандоз ва барои аз дарёҳо шино карда гузаштан салҳо (амад)-и махсус доштанд. Дастаҳои чангии ӯ асосан аз гуломони зархариди таълимгирифтаи турк, тоҷикон ва намояндагони дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ва дигар халқҳо иборат буданд. Дар замони ҳукмронии вай шумораи гуломон чунон зиёд шуд, ки маҷбур шуд барои онҳо биноҳои нав созад. Ҳудуди давлати Султон Маҳмуд аз ҳисоби забти заминҳои нав ба нав хеле зиёд шуд. Заминҳои шимол ва шимолу ғарбии Ҳиндустон, Чағониёну Кубодиёну Хатлон, Хоразму музофотҳои кунунии Эрон – Исфҳон, Рай, инчунин дигар вилоятҳо ба қаламрави ӯ дохил мешуданд.

Ҳамаи ин муҳорибаҳои забткориҳои Султон Маҳмуд бори гароне буданд бар дӯши мардуми заҳматкаш. Ӯ пеш аз ҳар як лашкаркашӣ аз халқ андозҳои зиёде мерӯёнд. Мардуми қаламрави худро ба ду гурӯҳ–гурӯҳи ҷанговарон ва гурӯҳи авом ҷудо мекард. Ба ҷанговарон дар ҳар моҳ як бор маош меод ва аз лашкариён иҷрои ҳама гуна фармонҳояшро талаб менамуд. Халқи авом бошад, мебоист барои таъмини лашкари сершумор ва мансабдорони давлатӣ сари вақт андозҳоро супоранд ва амрҳои Маҳмуро бечуну ҷаро ба иҷро бирасонанд.

Таназули давлати Ғазнавиён. Сатҳи зиндагии мардум беш аз пеш паст мешуд ва соли 1011 Хуросонро қасбӣ фаро гирифт. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гурӯҳи ғазавӣ ҷангиданд. Гурӯҳи ғазавӣ чунон таъсир карда буд, ки дар баъзе ҷойҳо одамон гурӯҳи сағҳоро кушта мекунанд. Султон Маҳмуд метавонист пеши ин фалокатро бигирад, вале ҷорасе наандешид.

Ба тӯфайли ҷангҳои пай дар пай мардуми камбизоат боз ҳам муфлистар шуд. Ба ҷуз андозҳои давлатӣ кишоварзон ва

дигар табақҳои камбағал маҷбуриятҳои зиёдеро, аз қабилҳои сохтмони роҳҳо, пулҳо, қасрҳо, кандани ҷӯйҳои нави обёрӣ, таъмири каналҳои пешина ва ғайраро бемузד адо менамуданд.

Султон Маҳмуд ба муқобили ҳар гуна бидъатҳо (ҷараёнҳои динӣ) – қарматҳо, исмоилиҳо ва ғайра муқориза мебуд. Аз ин бидъатҳо аз ҳама бештар пайравони қарматҳо талаф шуданд. Танҳо соли 1029 ҳазорон нафари онҳоро аз дами тег гузаронд ва молу мулкашонро мусодира намуд.

Султон Маҳмуд шахси бераҳм ва ҳасис буд. Новобаста ба ҳислатҳои бадаш, вай лашкаркаши бузург ва матинирода ҳисоб меёфт. Дар замони ӯ шаҳри Ғазна ба шаҳри зебову сараҳолӣ табдил ёфт. ӯ аз ҳисоби бойгарии истилокардааш биноҳои боҳашамат месохт. Дар шаҳр шумораи қасрҳо, мадрасаҳою масҷидҳо ва кушкҳои давлатмандон меафзуд. Ғазна ҳамчун шаҳри тиҷорату пешаварӣ ва тамаддун шӯҳратманд гашта буд. Вай дар бораи тавсиф ва мадҳи худ ва хонадони Ғазнавиён шоирону олимони зиёдеро ба дарбор даъват мекард. Аз рӯи гуфтаи муаррихон бо сарвари Абулқосим Унсурӣ дар дарбори ӯ 400 шоир гирд омада буд. Бо вучуди ин соҳаҳои кишоварзӣ, хунармандӣ ва робитаҳои байни музофотҳо рӯ ба таназзул мениходанд. Ҳамаи ин, хусусан баъди вафоти Султон Маҳмуд (1030) ҳеле баръало ҳис карда мешуд. Дар замони ҳукмронии писараш Масъуд ин зиддиятҳо тезутунд шуданд. Дар давраи салтанати ӯ зулм ба мардум аз ҳад гузашт. Баъзе ҳокимон ба ҳукумати марказӣ итоат накарда, бо ихтиёри худ андозҳои нав бар дӯши мардум бор мекарданд. Порахӯрӣ авҷ гирифта буд, ки аз ин ҳуди Масъуд ҳам рӯй намегардонд. Дар натиҷа соли 1030 дар Тӯс бар зидди тартиботи мавҷуда ва давлатмандон шӯриш сар зад.

Музофоти Хоразм, ки дар итоати Ғазнавиён буд, соли 1034 аз итоати онҳо баромад ва бо Қарахониёну Салҷуқиён забон як карда, ба Хуросон ҳамла оварданд. Соли 1035 туркҳои Салҷуқӣ ба Хуросон лашкар кашида, қисми зиёди онро бо шаҳри Нишопур ба даст дароварданд. Масъуди Ғазнавӣ соли 1040 дар наздикии Дандонакон (наздикии Марв) аз Салҷуқиҳо шикаст хӯрд. Бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон ба охир расид. Дар ин ҷанг, ки яке аз ҷангҳои шадидтарини

халкҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад, сарватмандони Нишопур ва Марв Салҷуқиёро дастгирӣ намуданд.

Салҷуқиён дар мухорибаҳои минбаъда борҳо бар Ғазнавиён дастболо шуданд. Дар байни Ғазнавиён ягонагӣ набуд ва барои тахт шуда саргарми бародаркушӣ буданд. Даре нагузашта, Масъуд соли 1041 аз ҷониби тарафдорони бародаронаш кушта шуд. Салҷуқиён ба Хуросон, Балх ва Ҷирот соҳиб шуданд. Давлати Ғазнавиён бошад, ба тадриҷ суст мешуд.

Лашкари давлати Ғуриён (давлати тоҷикон, ки охири асри XII ва аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистон ба вучуд омада буд) соли 1151 шаҳри Ғазнаро ба даст даровард ва Ғазнавиён маҷбуран ба Ҳиндустон гурехта, шаҳри Лоҳурро пойтахт карданд, вале Ғуриҳо соли 1186 ба он ҷо ҳам лашкар кашида, давлати Ғазнавиёро аз байн бурданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи давлати Ғазнавиён нақл кунед.
2. Султон Маҳмуд бо кадом давлатҳо ҷангидааст?
3. Оид ба шахсияти Султон Маҳмуд чӣ медонед?
4. Кадом замини имрӯзаи Тоҷикистон ба ҳаёти давлати Султон Маҳмуд дохил мешуд?
5. Пойтахти давлати Ғазнавиён кадом шаҳр буд ва он аз ҳисоби кадом бойгарӣҳо обод мегашт?
6. Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон чанд маротиба лашкар кашид ва чӣ қадар сарват ба даст даровард?
7. Сабаби рӯ ба таназзул овардани давлати Ғазнавиёро гуфта диҳед. Дар бораи шӯришҳои халқӣ ва бедодгарӣҳои Султон Маҳмуд нақл кунед.
8. Аҳволи мардуми захматкаш – кишоварзон, хунармандон ва дигар табақаҳои аҳолии чӣ хел буд?
9. Алптегин ва Сабуктегин дар гузашта кӣҳо буданд ва минбаъд барои таъсис додани давлати Ғазнавиён чӣ нақше бозиданд?
10. Асосгузори давлати Ғазнавиён кӣ буд?
11. Султон Маҳмуд ба давлати Сомониён, ки то ба наздикӣ дӯсти қарин буд, хиёнат карда, кадом музофотҳои онро забт намуд?

§ 18. ДАВЛАТИ САЛЧУКИЁН

Габсеи давлати Салчукиён. Дар миёнаи асри XI дар Осиёи Марказӣ давлати Салчукиён ба вучуд омад. Қабилаҳои бодиянишини туркзабони оғуз бо сардории Салҷуқ-асосгузори сулолаи Салчукиён дар аввал дар даштҳои шимолӣ водии Зарафшон мезистанд. Онҳо аз пайи чарогоҳҳо шуда, заминҳои навро ғасб намуданд. Салчукиён дар муборизаи зидди Қарахониён ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ёрии калон расонданд. Маҳмуд бошад, барои дар Хуросони Шимолӣ маскун шудани онҳо розигӣ дод. Аммо дере нагузашта ин дӯстӣ ба душманӣ табдил ёфт. Султон Маҳмуд соли 1025 ба Салчукиён рухсат дод, ки дар музофотҳои Абевард, Сарахс (худуди Хуросон) зиндагӣ кунанд ва чарогоҳҳои сералафро истифода баранд. Ин ҳатто калони Ғазнавиён буд. Байни мардуми муқимӣ ва Салчукиён вазъи нохуш ба миён омад. Султон Маҳмуд танҳо бо воситаи силоҳ тавонист Салчукиёнро аз ин чарогоҳҳо биронад.

Баъди вафоти Султон Маҳмуд (соли 1030) Салчукиён борҳо шӯриш бардоштанд ва дигар ба Ғазнавиён итоат намекарданд. Соли 1035 байни онҳо ҷанг сар шуд ва писари Султон Маҳмуд шикаст хӯрда, қисми зиёди Хуросону Нишопурро аз даст дод. Сипас Масъуд қувваи зиёде гун карда, ба муқобили Салчукиён бархост. Соли 1040 дар ноҳияи Дандонакон (назди Марви Турманистони имрӯза) муқоробаи хунине ба вуқӯъ пайваст. Ин дафъа ҳам лашкари Ғазнавиён бо сардории Султон Масъуд торумор гардид ва бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон хотима ёфт. Ин ҷанг дар таърихи мардуми Осиёи Марказӣ ҷанги шадидтарин буд.

Баъди ин Масъуд ва писараш Мавдуд борҳо бар зидди Салчукиён сар бардоштанд, вале ҳар дафъа ба ноқомӣ дучор мешуданд. Давлати Ғазнавиён рӯз аз рӯз заиф мешуд ва он шӯхрати пешинааш аз даст мерафт. Ниҳоят, соли 1187 ҳамчун давлат аз байн рафт.

Саркардаи Салчукиён Тугрул (1038 – 1063) – набераи Салҷуқ худро ҳокими тамоми Хуросон эълон кард. Задухӯрдҳои пай дар пай, андозҳои бешумору гарон мардуми камбағалро хонабардӯш менамуд.

Ашрофи дин, ки нуфузашон хеле суғ гардида буд, дархол ба тақягоҳи Салҷуқиён таъдил ёфтанд.

Васеънавини замини Салҷуқиён Даре нагузашта Тугрул мамлакатҳои Хоразм, Эрони Ғарбӣ, Курдистон, Арманистон, Озарбойҷон ва Ироқро ба тасарруфи худ даровард. Салҷуқиён дар Шарқ музофотҳои Балх, Тирмиз, Бухоро ва Самарқандро забт намуданд. Давлати Қарахониёнро ба итоати худ дароварданд. Тугрул шаҳри Райро (дар Эрон) пойтахт эълон намуд ва шаҳри Марв пойтахти бародараш Чағрибек қарор гирифт.

Халифаи Аббосиён дигар илоҷ наёфта, маҷбуран Тугрулро ҳамчун Султон ва подшоҳи Шарқи Ғарб эълон кард. Тугрул халифаро чандон намешинохт.

Баъди вафоти Тугрул бародараш Алпарслон (1063 – 1072) ба сари ҳокимият омад ва замини Салҷуқиёнро аз ҳисоби забтқориҳо хеле васеъ намуд. Дар аҳди салтанати Қалолуддини Маликшоҳ (1072 – 1092) давлати Салҷуқиён

хеле ривочу равнақ ёфт. Лашкари Маликшоҳ ба Ғарб юриш карда, Гурҷистони Шарқӣ, қисми Осиёи Хурд, Сурия ва Фаластинро ба даст даровард. Иқтидори давлати Салҷуқиён аз ҳар ҷиҳат афзуд. Барои Маликшоҳ сохти давлатдории Сомониён намуна буд ва бо ҳар восита мекӯшид онро дар худуди давлати худ ҷорӣ намояд. Вай ба дарбораш одамони бомаърифатро ҷамъ мекард. Онҳо корҳои илмӣ-тадқиқотиро ба роҳ мемонданд. Вазири хирадманди ӯ – муаллифи асари машҳур «Сиёсатнома», Низомулмулк дар пойдор гардондани давлати Салҷуқиён ва аҳли адабро ба дарбор ҷамъ намудан хизмати босазое кардааст.

Худуди давлати Маликшоҳ хеле васеъ буд. Он аз Баҳри Миёназамин то сарҳади давлати Чин тӯл мекашид ва қариб тамоми мамлакатҳои мусулмони Осиёи Марказиро дар бар мегирифт. Пойтахташ шаҳри Исфаҳон буд. Чунин давлати бузург бо қувваи силоҳ нигоҳ дошта мешуд ва аз охири асри XI сӯст шудан гирифт. Пас аз Маликшоҳ муборизаи байниҳудии хонадони Салҷуқиён барои тахт сар шуд ва аз онҳо дар ин мубориза ҳокими Хуросон Санҷар голиб баромад. Мулкҳои алоҳида ба ҳам робитаи мустаҳкам надоштанд ва ба ҳукумати марказӣ сар намефуруварданд.

Муборизаи Султон Санҷар. Соли 1118 давлати бузурги Салҷуқиён асосан ба ду қисм ҷудо шуд. Ба қисми яқум Эрони Ғарбӣ, Озарбойҷон, Ироқ дохил шуданд. Пойтахташ шаҳри Ҳамадон буд. Қисми дуюм аз Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Сиёстон иборат буд ва пойтахташ чун пештара Марв қарор гирифт. Шаҳр хеле ободу зебо гашта, маҳаллаҳои махсуси хунармандон, тоҷирон ва бозорҳо дошт. Мадрасаҳою китобхонаҳо шаҳрро хеле машҳур гардонданд.

Султони ҳаштумини Салҷуқиён Санҷар номи Султони бузургро гирифт.

Давлати Салҷуқиён дар чунин ҳолат гирифтори ҳучуми пай дар пайи қабилаҳои Қарахитойҳо (қидонӣҳо) гардид. Соли 1141 дар байни Салҷуқӣҳо ва Қарахитойҳо дар дашти Катвон (наздикии Самарқанд) ҷанги шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он лашкари Салҷуқиён бо сардории Султон Санҷар шикаст хӯрд ва тамоми Мовароуннаҳр ба дасти Қарахитойҳо гузашт. Аз ин вазъи қулай ҳокимони Хоразм

истифода бурда, аз итоати Салчукиён баромаданӣ шуданд. Онҳо се маротиба ба муқобили Салчукиён бархостанд, вале натиҷае ба даст надароварданд. Бо вучуди ин давлати Салчукиён рӯз аз рӯз заиф шуд.

Ба замми ин дар музофоти Балх қабилаҳои кӯчманчии оғуз ба муқобили бедодгарии ашрофи Салҷуқӣ шӯриш бардоштанд. Султон Санҷар барои паҳш кардани он лашкар кашид, аммо шикаст хӯрда, худаш асир афтод. Вай соли 1156 аз асирӣ гурехта, роҳи пойтахташ-шаҳри Марвуро пеш гирифт ва дере нагузашта вафот кард. Ниҳоят, Салҷукиён аз бисёр музофотҳои мулкҳои маҳрум гаштанд ва давлаташон соли 1190 комилан барҳам хӯрд.

Аз мулкҳои собики давлати Салҷукиён дар Осиёи Марказӣ Хоразм истиқлолият ба даст оварда, шӯхраташ беш аз пеш меафзуд.

Дар ҳамин давра бисёр туркҳои салҷуқӣ дар водии Осиёи Марказӣ маскан мегиранд. Дар шаҳрҳои тоҷикнишин маҳаллаҳои туркҳои пайдо мешаванд. Шумораи мардуми бо ду забон гап мезадагӣ – ҳам ба забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони туркӣ меафзояд.

Фаёлияти Низомулмулк. Яке аз бузургтарин донишмандон ва сиёсатмадорони замони Салҷукиён Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ буд, ки барои пайдор намудани ин давлат ва умуман тарзи давлатдорӣ хизмати бузурге кардааст. Ӯ дар таърих бо номи Низомулмулк машҳур аст. Низомулмулк соли 1017 дар музофоти Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Дар аҳди ду султони салҷуқӣ – Алпарслон ва Маликшоҳ вазифаи вазириро ба ӯ ҳада доштааст. Фаёлияти ҳарҷонибаи ӯ хусусан дар замони ҳукмронии Маликшоҳ ривочу раванг ёфтааст. Ин марди фозил қариб 30 сол (1063 – 1092) давлатро идора кард. Маҳз ба туфайли кордониву хирадаш ба гирифтани номи «Низомулмулк» сазовор гаштааст.

Вай дар корҳои идораи давлат таҷрибаи давлати Сомониёнро дар ҷои аввал мегузошт. Мисли Сомониён идораи давлатро ба низом дароварда, анъанаҳои фарҳангии онро аз нав зинда кард. Барои ба худсарии саркардаҳои лашкар ва ашрофон хотима додан ва ба ҳокимияти онҳо фишор овардан қувваи зиёдеро ба харҷ дод.

Низомулмулк ҳамаи ин дигаргуниҳоро барои он ба роҳ мемонд, ки рӯзгори мардуми захматкаш бехтар гардаду ба хазинаи Салҷуқиён ҳар чӣ бештар даромад шавад. Ҳамаи ин ба пешравии кишоварзию хунармандӣ ва тичорат кӯмак мерасонд. Қатъи назар аз ин кӯшишу гайрати ин марди нақӯкор аҳволи халқи мазлум чун пештара вазнин бошад ҳам, ба ҳар ҳол мардум аз задухӯрдҳои қабилавии байни феодалон, инчунин аҷнабиён наҷот ёфт.

Сатҳи маданияти Салҷуқиёни кӯчманчӣ назар ба мамлакатҳои забткардашон, хусусан Мовароуннаҳру Хуросон хеле паст буд. На танҳо хизматчиёни дараҷаи миёна, балки султонҳои бузурги онҳо, аз ҷумла Туғрул ва Алпарслон бесавод буданд. Аз ҳамин сабаб шахсони фозили халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон, яъне тоҷикону форсҳо ва туркони муқимгаштаре ба қорҳои давлатӣ ҷалб менамуданд.

Хизмати Низомулмулк дар ташкили мактабу мадрасаҳо басо бузург аст. Бо кӯшишу гайрати ӯ дар шаҳрҳои қалонтарини давлати Салҷуқиён – Нишопур, Ҳирот, Балх Марв, Бағдод ва ғайра мадрасаҳо таъсис ёфтанд. Вай таъкид менамуд, ки дар сари давлат бояд ҳар чӣ бештар донишмандон ҷой гиранд. Ӯ соли 1079 тақвими навро тартиб дод, ки ба он дӯсти ҷавониаш шоир ва олими машҳур Умари Хайём илова ва тасҳеҳ дароварда буд. Ин тақвим дар Европа аз тарафи Папа (саррӯҳони католикҳо) Григорий XIII танҳо соли 1582 интишор гардид. Низомулмулк асари машҳури худ «Сиёсатнома»-ро бо забони тоҷикӣ таълиф намудааст, ки аз хусуси тарзи давлатдорӣ, одобу ахлоқ, муомилаву рафтор, таъмину нигоҳ доштани лашқар, хазинадорӣ, муомила бо вазирону амирон, қозихову хизматчиён ва дигар табақаҳои мардум нақл мекунад. Муаллиф менависад, ки ҳар як сарвари давлат бояд чунин хислатҳоро доро бошад: адолат, инсоф, андеша, ростқавлӣ, ҳиммат, хайрхоҳӣ, инсондӯстӣ, инсонпарварӣ. Дар «Сиёсатнома» усулҳои давлатдории Салҷуқиён, баъзе исёну шӯришҳои дар ин давра рухдода таҷассум ёфтаанд. Ин асар ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст.

Тамоми фаъолияти ин марди бузург барои пойдор намудани давлати Салҷуқиён равона гардида буд. Ин

дигаргуниҳо ва ба танзим даровардани давлати Салчуқиён хусусан ба феодалони маҳаллии аз сарватҳои худ маҳрумгашта маъқул набуданд. Дар натиҷа ин навоариҳои Низомулмулк қару қазоби фитнагарон ва иртиҷопарастонро пурзӯр намуд ва ўро соли 1092 ба қатл расонданд.

Савол ва сӯроиш

1. Давлати Салчуқиён қай ва дар қучо таъсис ёфт?
2. Ҳудуди давлати Салчуқиён қадом шаҳру музофотҳоро дар бар мегирифт. Қадом сол ҳудуди он ба ду тақсим шуд ва пойтахташон қадом шаҳрҳо буданд?
3. Дар бораи муборизаи Султон Санҷар нақл қунед.
4. Низомулмулк қӣ буд? Асари ў «Сиёсатнома» дар бораи қӣ нақл меқунанд?
5. Салчуқиён дар қорҳои давлатдорӣ ба қӣ пайравӣ меқарданд?
6. Давлати Салчуқиён қай барҳам хӯрд?

Аз «Сиёсатнома»

Аз амиралмуъминин Алӣ алайҳиссалом пурсиданд, қи аз мардони мард қадом муборизтар? Гуфт: – Он қи ба вақти ҳашм ҳештанро нигоҳ тавонад дошт ва қоре нақунанд, қи қун аз ҳашм берун шавад, пушаймон шавад ва судаш надорад. Қамолу хиради мард он бошад, қи ҳашм нагирад. Агар гирад, бояд, қи ақли ў бар ҳашми ў қира (зафарманд, қолиб) бувад, на ҳашми ў бар ақл. Ва ҳар қиро ҳавои нафси ў бар хирад қира бошад, қун бимурад, ҳашм қашми хиради ўро биқӯшонад... ва ҳама он қунанд, қи аз девонагон дар вучуд ояд. Ва низ ҳар қиро хирад бар ҳавои нафси ў қолиб бувад, ба вақти ҳашм хирад нафси ўро бишиқанад, ҳама он қунанд, қи ба наздиқи оқилон писандида бошад ва мардумон надонад, қи ў дар ҳашм шудааст.

Дар маънии зердастон

Эзидтаъоло (ҳудо, яздон) подшоҳро забардасти ҳамаи мардумон офаридааст ва қаҳониён ҳама зердасти ў бошанд ва нонпораю бузургӣ аз ў доранд. Бояд қи эшонро қунон дорад, қи ҳамаша ақли салоҳ ва ҳештаншинос бошанд ва ҳалқаи бандагӣ аз гӯш берун нақунанд ва қамари тоат аз миён нақушоянд ва ҳар вақт эшонро бад-эшон менамоянд ба зиштӣ ва нақӯй, то ҳештанро фаромӯш нақунанд ва низ ризо надиҳанд, то ҳар қӣ хоҳанд, қунанд ва андозаю маҳалли ҳар як медонанд ва аҳволи ҳар як пурсида медоранд, пой аз ҳати фармон берун наниҳанд ва қуз он нақунанд, қи мисол ёфтаанд, қунон қи Бузарҷмеҳри Бахтакон (вазири донишманди мулуқи Сосониён Нӯширвони одил буда, дар соли 580 милод ё 590 милод вафот қардааст) рӯзе дар пеши Нӯширвон (яке аз

шоҳони сулолаи Сосониён буда, дар солҳои 531–579 ҳукмронӣ кардааст) гуфт: – Вилоят маликrost ва малик вилоят ба лашкар додааст. Ва агар лашкар бар вилояти малик меҳрубон набошанд ва бар мардуми вилоят раҳмату шафқат надоранд ва ҳама дар он кӯшанд, ки касе хеш пурзар кунанд ва ғами вайронии вилоят ва дарवेशии ранят нахӯранд ва ҳар гоҳ, ки лашкарро дар вилоят захму банду зиндон ва дасти ғазабу ҷиноят азлу (дур кардан, хорич кардан) тавлият (кореро ба зимми касе гузоштан) бошад, он гоҳ ҷӣ фарқ бошад миёни малику эшон, ки ҳамеша ин кори мулук будааст, на кори лашкар. Ва ризо (розиғӣ) надодаанд, ки лашкарро ин қуввати тамкин бошад ва дар ҳама айём тоҷи заррину рикоби заррин ва тахти заррин ва сикка ҷуз подшоҳонро набувад.

Ва дигар гуфт: –Агар малик меҳоҳад, ки ўро бар ҳама мулук фази бувад, ахлоқи хешро ораста ва музаҳхаб (тару тоза, ораста) ғардонад ва хислатҳои хеш нек ғардонад ва аз хислати бад дур бошад. Гуфт. Қадоманд? Гуфт: –Хислатҳои бад ин аст: хикд (кина, нафрат), ҳасад, кибр, ғазаб, шаҳват, хирс, амал, лачоч (хусумат, якраҳағӣ), дурўғ, бухл, хӯи бад, зулм, худкомӣ, шитобзадағӣ, носипосӣ, сабуқсорӣ (камақлӣ). Аммо хислатҳои нек: ҳаё, ҳусни ҳулқ, ҳилм (нардилӣ), афв, тавозуъ (ҳоксорӣ), саховат, сидқ, сабр, шукр, раҳмати илм, ақл, адл.

Ҳар гоҳ ки қорбанди ин хислатҳо ба тартиби ҳама қорҳо бидонад, саҳт додғар бувад ва дар доштани зердастон ва дар аҳволи мамлакат ҳеч мушире (маслиҳатчӣ) ҳочат наёяд, ҳама ба дасти ў барояд.

§ 19. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИ ВА ИҶТИМОИИ ДАВЛАТҲОИ АСРҲОИ XI–XII

Зулми феодалӣ ва бад шудани аҳволи кишоварзон. Асрҳои XI – XII феодализм дар Осиёи Марказӣ тамоми соҳаҳои ҳаётро фаро гирифт. Аз нимаи дууми асри XI иқтаъ шакли паҳншудаи заминдорӣ ҳисоб меёфт.

Кишоварзон тобеи иқтаъдор буданд. Ҳарчанд онҳо истехсолкунандагони бевоситаи неъматҳои моддӣ ҳисоб ёбанд ҳам, аҳволашон рӯз аз рӯз бад мешуд. Махсусан аҳволи барзғарони водӣҳои сараҳои Зарафшон, Сирдарё ва Қашқадарё хеле вазнин буд. Ҳамаи бори ғарони андозу хироч ба ғардани кишоварзони камбағал меафтод. Баъзе заминдорони хурд аз ғарони андозҳо муфлис шуда, заминҳояшонро ба заминдорони қалон маҷбуран мефурӯхтаанд. Ҳодисаҳои қашада гирифтани заминҳои камбағалон низ ҷой дошт.

Дар замони Қарахониён ва Ғазнавиён деҳқонон ҳанӯз заминдорони қалонтарин ҳисоб меёфтанд. Баъзе деҳқонон ноҳия ва музофотҳои бутунро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ҳангоми ҳукмронии Қарахониён ғурӯҳҳои

зиёди чуни дехқонон ба тарафи онҳо гузашта, мавқеи худро аз ҳар чихат пурқувват намуданд.

Дар қарнҳои XI ва XII ашрофон, лашкаркашон, намояндагони сулолаҳои Қарахониён ва Ғазнавиён, инчунин Салҷуқиён бисёр заминҳои барзгаронро хариданд, ки дар натиҷа кашшоқшавии барзгарон афзуд. Бисёрии онҳо ҷои зисти худро монда ба шаҳрҳо мерафтанд. Аммо дар он ҷо ҳам аҳволашон беҳтар набуд.

Заминдорони калон, яъне дехқонон аз иқтаъдорон фарқи кулӣ доштанд. Соҳибони ин заминҳоро мулкдор ё малик ном мегирифтанд. Дехқонон метавонистанд хизмати давлатиро ба ҷо наоранд, мулкашонро бо ихтиёри худ фурушанд ва тақдим кунанд ё мерос монанд. Дар арафаи ҳучуми мугулҳо дар аксари вилоятҳо дехқон маънои аввалаашро, яъне заминдори калон буданашро аз даст дод. Табақаҳои болонишин аксар вақт аз андоз озод буданд.

Аҳволи вазнини барзгарон ва пешаварон боиси шӯришҳои пай дар пай мешуд.

Шӯриши Малик Сағҷар. Аз нимаи аввали асри XII саркарда, дар Бухоро намояндагони рӯхониёни олимартабаи ислом, ки ба худ номи «садри ҷаҳон» (ҳокимон)-ро гирифта буданд, сазовори обрӯи калон шуданд ва дар амал ҳокимият дар дасти онҳо буд. Баъдтар сулолаи Қарахониён Бухороро ғасб намуда, садрҳоро ба итоати худ дароварданд, вале тадриҷан садрҳо то андозае соҳиби мустақилият шуданд ва ба Қарахониён танҳо хироч меоданд.

Садрҳо дар дасти худ заминҳои зиёди вақф доштанд. Ғайр аз ин онҳо аз муассисаҳои тичоратӣ, аз хунармандон, кишоварзони гирду атрофи шаҳр андозҳои калон меситонданд. Ин андозҳо хусусан дар замони садр Муҳаммад ибни Аҳмад афзуданд ва як худи ӯ метавонист 600 нафар ғақеҳ (муллобача)-ро хӯронаду пӯшонад. Ӯ дар яке аз сафарҳои ба Макка барои таъминоташ 100 шугур бор бурда буд. Мардум ӯро барои сахтӣ мумсикиаш «садри ҷаҳаннам» ном монда буд.

Садрҳои Бухоро бо баҳонаи додани хироч ба Қарахониён аз мардуми захира бочу хирочи бисёр гун мекарданд, ки аз нисф зиёди он дар дасти садрҳо мемонд.

Ҳамаи ин беадолатиҳо қаҳру қазаби мардуми Бухоро ба миён овард. Соли 1206 бо сардории устони синарсоз Малик Санҷар шӯриши зидди садрҳо ба амал омад. Қувваи асосии шӯриш мардуми шаҳри Бухоро-хунармандон ва тоҷирон буданд. Шӯришчиён шаҳрро ба даст дароварда, садрҳоро аз сари давлат дур карданд, қизу чорашонро қашида гирифтанд ва барои ҳокими шаҳр қаср сохтанд. Садрҳо аз қарахитиҳо мадад пурсиданд.

Дар ҳамин вақт Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки қайҳо боз дар орзуи аз дасти Қарахитиҳо қашида гирифтани Мовароуннаҳр буд, ин вазъиятро ганимат доништа, бо лашкари зиёд ба Бухоро раҳсипор шуд. Ӯ пеш аз Қарахитиҳо ба Бухоро расида, соли 1207 шаҳрро ғасб намуд. Шӯришчиён чорае наандешиданд ва ҳатто сокинони шаҳр ва кишоварзони гирду атрофро сафарбар накарданд.

Садрҳо худро тобеъи Муҳаммад Хоразмшоҳ шумурда, боз аз нав соҳиби ҳокимият шуданд. Сарвари шӯриш Малик Санҷарро асир гирифта, ба Урганҷ фиристонданд ва баъди чанде дар дарёи Аму ғарқ карданд.

Ҳаракати исмоилия. Ин ҳаракат дар нимаи дуюми асри VIII пайдо шудааст. Сарвари он Исмоил ибни Қаъфари Содик буд. Исмоил дар замони ҳаёти падараш вафот кард ва ин боиси ҷудоии байни пайравонаш гардид. Як гурӯҳ аз онҳо марги Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш эътироф карда, Муҳаммад ибни Исмоилро имоми ҳеш шинохтанд ва имоматро дар авлоди ӯ идома доданд. Гурӯҳи дигар марги Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш рад мекард ва эътиқод бар он дошт, ки Исмоил зинда мондааст ва саранҷом ба номи Маҳдӣ зуҳур хоҳад кард. Ин гурӯҳ аз исмоилиҳо ҷудо шуда, дар таърих ба номи қарматӣ шинохта шудаанд.

Ғояҳои исмоилиҳо дар асрҳои IX ва ибтидои асри X ба як қараёни пурқуввати афкори ҷамъиятӣ мубаддал гардид. Ин ҳаракат асосан дар байни кишоварзон ва хунармандони бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик, Эрон, Осиёи Марказӣ паҳн гирдида буд. Тарафдорони исмоилия аввал ба таври пинҳонӣ ва дар асрҳои X – XI қушоду равшан ғояҳои онро паҳн намудан гирифтанд.

Исмоилихо соли 909 дар қисмати Шимоли Африка (Тунис) давлатеро ба номи Фотимиён таъсис карданд. Хилофати Фотимиён қариб 185 сол давом ёфт. Соли 974 пойтахти он ба Миср – шаҳри Қоҳира кӯчид. Аз Қоҳира ба Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки савора роҳи якмоҳа буд, бисёр воизони исмоилия омада, ташвиқот мебурданд ва он натиҷаи дилхоҳ дод (Яке аз воизони фаъолу машҳур Носири Хусрав буд, ки дар бораи ин шахси мӯътабар дар бобҳои оянда пурратар маълумот дода мешавад).

Дар охири қарни XI хилофати Фотимиён тадриҷан инқироз меёбад ва исмоилиҳои Осиёи Марказӣ ва Эрон алоқаи худро аз Қоҳира қанданд ва даъвати исмоилиро дар Эрон давом доданд. Ин давраи таърихӣ исмоилиён қариб 170 солро дар бар мегирад. Дар ин давра исмоилиён бо роҳбарии шахси қудратманд Ҳасани Саббоҳ даъвати худро идома доданд. ӯ бисёр пайравони исмоилиро ҷамъ карда, дар шаҳри Қазвин шӯриш бардошт ва қалъаи кӯҳи Аламутро ба даст даровард. Исмоилиёни Эрон ба душмани сарсаҳти худ Салҷуқиёни турк рӯ ба рӯ шуданд. Дар соли 1092 исмоилиён ба лашкари Салҷуқиён зарбаи сахт зада, онҳоро аз Аламут ақиб ронданд. Онҳо барои ҳифзи ақида ва номуси хеш ба муқобили душманони худ муборизаи шадид мебурданд. Онҳо аз усули нави мубориза, яъне ба қатл расонидани шахсони мансабдори дарбори салҷуқӣ истифода карданд. Нахустин қурбонии ҳамин усул вазири Салҷуқиён Низомулмулк буд. ӯ соли 1092 дар Наҳованд, ки дар ғарби Эрон воқеъ аст, кушта шуд. Аз ин дастаҳои фидоӣ, ҳатто подшоҳону амирон ҳам дар ваҳм буданд. Ҳатто Султон Санҷар доим дар бим буд ва аз нияти ба Аламут ҳуҷум қардан даст кашид.

Муғулҳо соли 1256 ба давлати исмоилии Аламут (1090–1256) ҳуҷум оварда, онро ҳамчун давлат аз байн бардоштанд ва сарвари исмоилиён Хуршоҳро куштанд. Муғулҳо исмоилиёни зиёдеро ба қатл расонданд, вале шумораи ками онҳо чун ба саломат бурда, тавонистанд писар ва ҷонишини сарварашон Хуршоҳ – Шамсиддин Муҳаммадро пинҳон намоянд.

Ба ин тартиб имомати исмоилиён барқарор монд ва аз насл ба насл то ба имрӯз идома ёфт. Пайравони исмоилия имрӯз дар мамлакатҳои Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон,

Хитой, Покистон, Индонезия, Кӯхистони Бадахшон ва дигар мамлакатҳо ҳаёт мегузаронанд.

Мувофиқи васияти Оғохонии III (имомии чилухаштуми исмоилиён) дар соли 1955 наберааш Карим ба вазифаи чилунҳумин имомии исмоилиён таъйин шуд.

Оғохонии IV ҳамчун як роҳбари мусулмон, ки ҷаҳонбинии байналмилалӣ дорад, барои пешрафти ислом ва мероси фарҳангии он таваҷҷӯҳи зиёд дорад. Ба ин мақсад ӯ як қатор барномаҳо ва муассисаҳо таъсис додааст.

Соли 1977 Институти мутолиоти исмоилӣ дар Лондон барои омӯхтани ислом таъсис ёфт. Инчунин дар Женева Бунёди фарҳангии Оғохон ташкил гардид, ки барои беҳтар шиносонидани тамаддуни исломӣ барномаҳо тартиб дода, тадқиқот мебарад. Ҳамчунин дар соли 1979 ҷоизаи меъмории Оғохон таъсис гардидааст, ки дар ҷаҳони исломӣ пешрафти барномаҳои меъмориро ташвиқ мекунад.

Ҳамин тавр мебинем, ки Оғохонии IV на танҳо исмоилиёни ҷаҳонро, балки тавонистааст идораҳои васеи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мураккабро низ сарварӣ кунад.

Бояд ёдовар шавем, ки дар солҳои охир Оғохонии IV ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафар карда, дар мушқилтарин вазъи иқтисодӣ мадад расонд ва минбаъд ҳам мерасонад.

Савол ва сӯроиш

1. Оид ба заминдорӣ ва иқтаъ нақл кунед.
2. Дар замони ҳукмронии Сомониён иқтаъ ба кадом табақаҳои аҳолии дода мешуд?
3. Дар бораи аҳволи мардуми камбағал ҳикоя кунед.
4. «Садрҳои ҷаҳон» кӣҳо буданд ва онҳоро чаро «Садрӣ ҷаҳаннам» меномиданд?
5. Аз хусуси шӯриши Малик Санҷар ҳикоя кунед. Кадом табақаҳои аҳолии қувваи асосии шӯриш буданд?
6. Шӯришро кӣ шикаст дод?
7. Дар замони кадом садр андозҳо афзуданд?
8. Чанд қисми андозҳо дар дасти садрҳо мемонд?
9. Муҳаммад Хоразмшоҳ кадом сол Бухороро ба даст даровард?

10. Оид ба мазхаби исмоилия чӣ медонед? Исмоилия дар кадом мамлакатҳо паҳн шуда буд?
11. Фотимиён киро буданд? Оид ба Ҳасани Саббоҳ чӣ медонед?
12. Дар бораи давлати Аламут ҳикоя кунед ва ин давлат чанд сол фаъолият дошт. Давлати Аламутро кадом лашкаркаши чингизӣ барҳам дод?
13. Хизматҳои Оғохонии IV-ро гуфта диҳед. Ӯ кай ба Тоҷикистон омад ва чӣ гуна ёриҳои иқтисодӣ расонд? Оғохонии IV дар кадом мамлакатҳои ҳаҷон муассисаҳои фарҳангӣ дорад?

§ 20. ДАВЛАТИ ХОРАЗМШОҲИЁН

Ташкил ёфтани ва пурқувват шудани давлати Хоразмшоҳиён. Давлати Хоразмшоҳиён баъди шикасти давлати Салҷуқиён соли 1141, ки тобеи он буд, тадриҷан қомат рост кардан гирифт. Хоразмшоҳ унвони шохони Хоразм буд ва ханӯз пеш аз дини ислом вуҷуд дошт ва онҳоро то асри XIX бо ҳамин ном мешинохтанд.

Таърих чор сулолаи Хоразмшоҳиёнро меонад. Бузургтарини онҳо сулолаи чорум аст ва он ба номи «Хоразмшоҳиёни бузург» шӯҳрат ёфтааст. Ба ин хонадони Ануштегини Ғалча (1077) асос гузоштааст. Ӯ дар дарбори Салҷуқиён соҳиби обрӯӣ гардида, дар замони ҳукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳокими Хоразм таъйин мешавад ва нахустин бор номи «Хоразмшоҳи бузург»-ро гирифтааст. Набераи ӯ Отсиз (1127 – 1156) ҳокими Хоразм гардида, барои пурқувват гирдидани давлати Хоразмшоҳиён ва аз тобеияти Салҷуқиён баромадан чидду ҷаҳди зиёде кардааст. Отсиз асосгузори ҳақиқии давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Вай борҳо ҳамчун ҷанговари содиқ бо дастаҳои ҷангии худ бар зидди душманони Салҷуқиён ҷангида, садокати худро нишон додааст. Аммо нияти ба даст даровардани истиқлолияти Хоразмро ҳамеша дар дил мепарварид. Вай се маротиба ба муқобили Султон Санҷари салҷуқӣ лашкар кашид, вале ягон бор ҳам ба нияташ

нарасида, шикаст хӯрд. Ба ҳар ҳол ӯ тавонист барои истиқлолияти Хоразм шароити мусоид фароҳам оварад. Ниҳоят, Хоразм истиқлолият ба даст даровард. Писари ӯ Алпарслон (1156 – 1172) барои забти Мовароуннаҳру Хуросон лашкар кашид ва каму беш ба мақсадаш расид.

Хоразм махсусан дар давраи ҳукмронии писари ӯ Алоуддин Муҳаммад Текеш (1172 – 1200) хеле тараққӣ кард. Душмани асосии Хоразм Қарахитоиҳо буданд ва Хоразм ҳанӯз ба онҳо боҷ меод. Баъд аз пурқувват шудан ва ҷамъ намудани лашкари зиёди бонизом Текеш аз додани боҷ даст кашид ва элчии Қарахитоиҳоро ба қатл расонд. Ин рафтори Текеш Қарахитоиҳоро ба қаҳру ғазаб овард ва онҳо лашкари зиёди худро ба муқобили Текеш фиристоданд. Дар ин задухӯрд Текеш ғолиб омад. Лашкари Хоразм ҷанговарони ботаҷрибаву боинтизоми замон ҳисоб меёфт. Текеш қайҳо боз дар дил нияти ба даст даровардани Мовароуннаҳру Хуросонро мепарварид. Вай дар ҷангҳо маҳорат нишон дода, лашкарашро ӯҳдабароёна сарварӣ намуда, шаҳрҳои Нишопуру Марвро забт кард.

Дар ҳамон давра байни султони салҷуқӣ Туғрул ва халифаи Бағдод Носир нохушияе рӯй дод. Туғрул мехост ба ғайр аз қорҳои динӣ ба қорҳои дигари давлатдорӣ даҳлат накунад. Ниҳоят, ин нохушӣ онҳоро ба ҷанг расонд. Халифа аз Текеш кӯмак пурсид. Текеш ҳам аз ин лаҳзаи муносиб истифода бурда, ба муқобили Туғрули салҷуқӣ ба ҷанг даромад ва ба лашкари халифа зарбаи сахт зада, шаҳри Ҳамадонро тасарруф намуд.

Дере нагузашта дар байни иттифокчиёни дирӯза, яъне халифаи Бағдоду Текеш ихтилоф рӯй дод. Текеш вазири фиристодаи халифаро бо суҳанони ранҷовар пас гардонд. Соли 1196 байни онҳо задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Лашкари халифа шикаст хӯрд.

Давраи ҳукмронии Текеш давраи пешравӣ ва вусъат ёфтани сарҳади давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Текеш дар яке аз мактубҳои худ ба ноиби дар Хуросон буда менависад, ки дар байни табақаҳои гуногун робитаҳои дуруст барқарор намоянд ва аз баробарии туркону тоҷикон махсусан ёдовар мешавад. Аз ин маълум мегардад, ки қисми мардуми Хоразм дар асл тоҷик буданд.

Осиёи Марказӣ дар ҳаёти давлати Хоразмшоҳиён ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ. Баъди вафоти Текеш писараш Муҳаммад (1200 – 1220) ба сари ҳокимият омад. Вай дар забткориҳо сиёсати падарашро давом дода, бисёр шаҳрҳоро мамлакатҳоро ба худ тобеъ намуд. Солҳои аввали салтанаташ ба муқобили сулолаи Ғуриён, Аббосиён ва Қарахитоиҳо лашкар кашид ва ба музаффариятҳо ноил гашт. Соли 1203 бо ғириву дастгирии Қарахитоиҳо Хуросон ва Ҳиротро забт намуд. Баъди ин барои Мовароуннаҳрро аз Қарахитоиҳо, ки то ба наздикӣ иттифоқчиён буданд, кашида гирифтани тайёри дида, соли 1207 бо бахонаи паҳш намудани шӯриши Малик Санҷар ба Бухоро ҳуҷум оварда, онро ишғол кард. Мардуми Бухоро ҳар сол ба Қарахитоиҳо андоз меоданд, ки қисми зиёди онро Садрҳои Бухоро аз худ мекарданд. Қарахитоиҳо сари вақт расида наоманд ва шӯришчиён ҳам бо қувваи бузурги лашкари Султон Муҳаммад тоб оварда натавонистанд. Садрҳои Бухоро чун ҳамеша таслим шуданро афзалтар донистанд.

Дар Самарқанд ҳокими қарахонӣ Усмон ибни Иброҳим, дар Фарғона бародараш Қадархон давлат меронданд. Хоразмшоҳ Муҳаммад бо Усмон сулҳ бааст. Қарахитоиҳо ба муқобили ҳар дуи онҳо ҳуҷум карда, ғолиб баромаданд ва аз Усмон андоз гирифта, баромада рафтанд. Усмон худро тобеи Хоразмшоҳ Муҳаммад донист. Сабаби ба осонӣ ба даст даровардани Мовароуннаҳр боз он буд, ки мардуми ин сарзамин мехостанд аз Қарахитоиҳои «бутпараст» халос шуда, бо мардуми ҳамдини худ пайванданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин вазъият хеле маккорона истифода бурд. Даре нагузашта мардуми Мовароуннаҳр тамоми бераҳмию бедодгарии ӯро хуб хис кард.

Аз ҷабру зулми Муҳаммади Хоразмшоҳ мардуми Самарқанд ба дод омада, соли 1212 шӯриш бардоштанд. Султон Муҳаммад бо як тарзи ваҳшиёна шӯришро фуру нишонд. Қариб 10 ҳазор касро ба қатл расонд, аз он ҷумла худӣ Усмонро ҳам. Шаҳрро се шабу рӯз ба тороҷи лашкараш супурд. Қариб ҳамаи ҳокимони қарахонӣни Осиёи Марказӣ бо амри султон Муҳаммад кушта шуданд. Ӯ сиёсати забткориҳо давом дода, доим дар орзуи ғасб

намудани Афғонистону Эрон буд ва ниҳоят ин нияташ амалӣ гашт. Соли 1215 барои ба тасарруфи худ даровардани ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрӯза лашкар кашид ва ба мақсадаш расид.

Баъди ин аз халифаи Бағдод талаб намуд, ки номаш ба хутба дохил гардад. Ба зами ин ба халифа расонд, ки аз идоракунии Бағдод даст кашад. Ҳатто аз мартабаи халифа рафтани ӯро эълон намуд ва ба ҷои ӯ одами бовариноки худашро шинонданӣ буд. Ба ҳамаи ин қонеъ нашуда, ба Бағдод лашкар кашид, вале ба муродаш нарасид. Чунин рафторҳои ношоам ва беандешагӣҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ боиси нотинчӣву нооромии давлат гардиданд. Дар аввал обрӯи ӯ хеле афзуда буд ва ҳатто ӯро «Искандари дуюм»¹ меномиданд. Ҳудуди давлаташ васеъ шуд. Сарҳади қаламраваш аз соҳилҳои шимолии баҳри Каспий то халиҷи Форс ва аз кӯҳҳои Қафқоз то кӯҳҳои Ҳиндукуш расид. Тоҷирони Хоразмро дар Чину Тибет, Муғулистону Ҳиндустон, шаҳрҳои Россияю Поволжия дидан мумкин буд. Давлати ӯ яке аз давлатҳои пурзӯртарини замонааш ҳисоб меёфт. Ҷанговарони Муҳаммади Хоразмшоҳ асосан кироя буданд. Онҳо аксар вақт шаҳру деҳаҳои забткардашонро тороҷ менамуданд, ки ин кинаву адовати мардумро зиёд мекард. Хуллас, тамоми табақаҳои аҳолии аз Муҳаммади Хоразмшоҳ норизо буданд ва давлат аз дохил футур мерафт. Аз ҳамин сабаб ҳатто ба зарбаҳои аввалини муғул тобоварда натавонист.

Савол ва супориш

1. Асосгузори давлати Хоразм кист ва ӯ ба муқобили кӣ мубориза мебард?
2. Оид ба Текеш чӣ медонед? Дар бораи лашкаркашиҳои ӯ ҳикоя кунед.
3. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо кадом қabilaю давлатҳо ҷангидааст?

¹ Искандари Мақдунӣ солҳои 356–323 то милод ҳаёт гузаронида, дар таърих ба номи Искандари Кабир ва Искандари Зулқарнайн машҳур аст. Ӯ яке аз лашкаркашони бузург ва арбоби барҷастан давлатии дунёи қадим буд.

4. Худуди давлати Муҳаммади Хоразмшохро аз харита нишон диҳед.
5. Дар бораи шӯриши Самарқанд нақл кунед.
6. Сабабҳои заиф гаштани Муҳаммади Хоразмшоҳ дар чист?

§ 21. ВАЗЪИЯТИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Киншоварзӣ. Дар асрҳои X–XII ва минбаъд – ашрофон, саркардаҳои ҳарбӣ ва заминдорони калон – деҳқонон ба ҷои маош аз давлат замин мегирифтанд. Чунин шакли заминдорӣ асрҳо давом карда бошад ҳам (аз истилои арабҳо, нимаи асри VII), вале чандон тараққӣ накарда буд. Иқтаъ дар асрҳои X–XI хеле паҳн гашта, ба мулки меросӣ табдил ёфт. Иқтаъдорон деҳа, ноҳия ва ҳатто вилояти бутунро мегирифтанд.

Барзгарони сокини ин заминҳо меҳнат карда, то 50 фоизи ҳосилро ба иқтаъдор меоданд. Иқтаъдорон ҳуқуқи зиёди сиёсӣ маъмури доштанд ва ҳатто метавонистанд баъзан ба муқобили давлати дигар лашкар бикашанд. Одамони бомаърифату пешқадами замон аз хусуси оқибатҳои ноҳуши иқтаъ борҳо огоҳ карда буданд. Муаллифи асари машҳури замон «Сиёсатнома» Низомулмулк навишта буд, ки дар аҳди ҳукмронии сулолаи Сомониён ва Ғазнавиён ба лашкар иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз хазина ба тариқи нақдина маош меоданд. Додани иқтаъ хусусан дар замони ҳукмронии Қарахониён ва Салҷуқиён дар Мовароуннаҳру Хуросон авҷ гирифт.

Ҳодисаҳои ҷой доштанд, ки табақаҳои гуногуни мардум, яъне на танҳо барзгарону пешаварон, балки рӯҳониён, қозихо, уламо, ашроф, давлатмандон ва дигарон дар иттиҳоди иқтаъдор буданд. Соҳибони иқтаъ ҳамчун ситамгару ғоратгар ҳукм меронданд.

Хунармандӣ. Дар асрҳои X–XII шахрҳо макони касбу хунар буданд. Хунармандон зарфҳои гуногуни кулоливу шишагин месохтанд. Истеҳсоли зарфҳои сирдор афзуд. Онҳоро бештар дар рӯзгор истифода мебарданд. Истеҳсоли маснуоти кулолӣ назар ба шишагин зиёдтар буд ва дар рӯзгор бештар истифода бурда мешуд.

Молҳои хунармандон дар ноҳияву деҳаҳои дурдасти Мовароуннаҳр харидорони худро пайдо мекарданд. Азбаски дар ин асрҳо қисме аз мардуми бодиянишин ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, талабот ба молҳои хунармандон меафзуд.

Истеҳсоли зарфҳои хушсифати ҳам сафолӣ ва ҳам шишагин беш аз пеш зиёд мешуд ва хунармандон анъанаҳои давраи Сомониёнро давом медоданд. Дар ҳамин давра истеҳсоли хишти пухта ва қошиҳои гуногуни сирдор зиёд шуд. Аксарияти устохонаҳои хунармандон дар бозорҳои шаҳрҳои калон ҷой гирифта буданд, ки онҳо дар як вақт чун дукон истифода бурда мешуданд. Аксарияти зарфҳои қулолӣ қўзаҳои гуногунҳаҷм буданд. Оғтобаҳои мисини дар рӯяшон нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ дошта, аз ҳунари устоҳои асрҳои X – XII хабар медоданд.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон даҳ адади чунин оғтоба ёфт шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ўротеппа мебошад. Технологияи тайёр кардани маснуоти қулолӣ ҳам тағйир ёфт. Дар бисёр шаҳрҳо ва ҳатто деҳаҳои калон қўраҳои сафолпазӣ, қолабҳои нақшпартоӣ ёфт шудаанд. Дар ин асрҳо тайёр кардани сафолҳои қошӣ (кафел) таракқӣ карда буд.

Дар рӯи як қисми зарфҳои мисин ва биринҷӣ номҳои устоҳо сабт гардидаанд. Дар баробари маснуоти қулолӣ номгӯи зарфҳои шишагӣ низ меафзояд. Адади биноҳои шишадор ҳам. Чунин намудҳои шиша истеҳсол мегардид: шишаҳои сабз, кабуд,

Зарфҳои нақшиини сафолӣи Осен Мирқадӣ. Асри XI.

нилобӣ ва кахвагӣ. Зарфҳои шишагӣ ҳаққокӣ карда мешуданд. Масалан, чунин ҳаққокиро дар зарфҳои шишагии Хулбук (пойтахти Хутал, собиқ вилояти Кӯлоб) دیدан мумкин аст.

Маснуоти шишагӣ барои эҳтиёчи гуногуни рӯзгор истифода бурда мешуд. Қисми зиёди онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, зевар (бештар мӯҳра, шадда), шишаи тиреза ва ғайра ташкил медоданд.

Шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр маҳаллаҳои алоҳидаи оҳангарон доштанд. Дар шаҳри Тирмиз чунин маҳалла дар 5 гектар замин ҷой гирифта буд. Оҳангарон олоти истехсолот, асбобҳои рӯзгор, миқдори зиёди маснуоти нафиси хунарий – деғча, қаламдон, чароғ ва ғайра месохтанд. Қариб ҳамаи ин асбобҳои оҳангарон бо нақшунигор ва суратҳо оро ёфта, дар онҳо номҳои устоҳо сабт гардида буданд.

Машғулияти асосии мардуми шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон боғандагӣ, дуредгарӣ, меъморӣ, наққошӣ, заргарӣ, оҳангарӣ ва кулолӣ буд. Мардуми деҳот ба кишоварзӣ, чорводорӣ, боғу тоқпарварӣ, кирмақпарварӣ ва ғайра сару кор дошт.

Тичорат. Точирони Осиёи Марказӣ ба мамлакатҳои ҳамсоя – Эрон, Ҳиндустон, Чин, Русия ва дигар мамлакатҳо мол мебурданд ва аз он ҷо молҳои даркориро меоварданд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқанд ба марказҳои ҳамлу нақли бор табдил ёфта буданд.

Зарфҳои нақшҳои сафолӣ, Асрҳои XI–XII. Афросиёб.

Дар бозорҳои маҳаллӣ ҳуди ҳунармандон молхояшонро ба савдо мегузоштанд. Ҳамчунин тоҷирони маҳаллӣ ва хориҷӣ молҳои воридотиро низ савдо мекарданд. Ривҷи савдо боиси сохтмони қоронсаройҳои анборҳо ва дуконҳо мегардид. Нархи замин бағоят қимат буд ва заминдороне, ки қоронсаройҳо ва ғайра месохтанд, фоидаи қалон мегирифтанд. Дар шаҳрҳо на танҳо кишоварзони аз азобу укубат ба шаҳрҳо гурехта, ҳатто ақсарияти ҳунармандон ҳам заминро харида наметавонистанд.

Тоҷирати мардуми муқимӣ бо ҳамсоҷҳо-қабилҳои бодиянишин хеле раванк ёфта буд. Бодиянишинон гулом, пӯст, пашм, гӯшт, қорво, асп оварда бо газвор, гандум, фулузот (металл) ва дигар маҳсулоти ҳунармандӣ иваз менамуданд.

Маъҳазҳои зиёд гувоҳӣ медиҳанд, ки муқобилаи пулии байни мардуми муқимӣ ва қабилҳои бодиянишин низ қой доштааст. Аз асри XI то аввали асри XIII дар Осиёи Марказӣ сиккаҳои гуногун дар гардиш буданд. Сиккаҳои давлати Ғазнавиён бисёртар дар қануби Тоҷикистон истифода мешуданд.

Сиккаҳои давлати Қарахониёнро қариб дар сар то сари Осиёи Марказӣ пайдо кардан мумкин буд.

Арзиши пули тилло дар ин давра назар ба даврҳои пеш меафзояд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Марказӣ пули тилло сикка мезаданд ва он тадриҷан дар бозор паҳн мегашт. Иёри пули нуқра аз асри XI дар мамлакатҳои Шарқ паст шудан гирифт ва он дар ҳудуди давлат гардиш мекарду ҳалос. Чунин ҳолат дар Осиёи Марказӣ бо номи бӯҳрони пули нуқра маълум аст.

Дар асрҳои XI – XII тангаҳои нуқра аз гардиш нест мешаванд ва ба қои онҳо дирҳамҳои мисину нуқра ба муомилот мебароянд.

Савол ва супориш

1. То охири асри XII деҳқон қӣ маъно дошт?
2. Иктаъ қист?
3. Қадом табақаҳои аҳоли соҳиби иктаъ мешуданд?
4. Ҳунармандон қадом зарфҳои рӯзгорро месохтанд?

5. Пешаварони Мовароуннахру Хуросон бештар ба кадом хунархо машгул буданд?
6. Тоҷирони Осиёи Марказӣ бисёртар ба кадом мамлакатҳо рафтуой доштанд?
7. Дар ривочу равнаки савдо шаҳрҳои Бухорову Самарқанд чӣ гуна нақш мебозиданд?
8. Онд ба робитаи тичорати мардуми муқимӣ бо қабिलाҳои бодиянишин нақл кунед.
9. Дар бораи муомилоти пулӣ ва сиккаҳои Ғазнавиён, Қарахониён ва Салҷуқиён нақл кунед.
10. Дар ҷануби Тоҷикистони имрӯза сиккаҳои кадом давлат бештар паҳн гашта буд? Дар бораи пули тилло чӣ медонед?
11. Пули нуқра аз кадом аср кам мешавад ва сабаби ба бӯҳрон гирифта шудани он чист?

§ 22. ИНКИШОФИ БИНОКОРӢ, МЕЪМОРӢ ВА ХУНАРИ АМАЛӢ ДАР АСРҲОИ ХӢ-ХӢ ВА ИБТИДОИ АСРИ ХӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз асрҳои ХӢ – ХӢ ва ибтидои асри ХӢ бисёр биноҳо, қасрҳо, мадрасаҳо, масҷидҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва дигар сохтмонҳои бошукӯҳ то замони мо омада расидаанд. Агар адади сохтмонҳои мухташами ин давра ба назар гирифта шавад, маълум мегардад, ки ин давра давраи авҷи бинокорӣ будааст. Дар баробари пеш рафтани бинокорӣ ва сохтмони шаҳрҳо тичорат ва қувваҳои истеҳсолкунанда хеле инкишоф ёфтанд.

Ин давра на танҳо бо миқдори иморатҳо, балки бо равнаки минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашӣ тарҳрезӣ ва қомебиҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёнӣ таваҷҷӯҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара маъкеи қалонро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокорӣ пештара, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алалхусус, дар иморати қалъа, қушқ ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Ғоҳ дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба қор мебаранд. Девори биноҳоро

Намунаи умумии Макбаран Хонасарбоз.
Шахритуз, Асрҳои IV – XII.

Чуқун
тоҳилии макбара.

аз хишти хом ва гунбади онхоро аз хишти пухта месохтанд. Масалан, кушки Қалъан Болон ноҳияи Исфара бо ҳамин тарз сохта шудааст. Ин кушккалъа дар асрҳои VI – VIII сохта шуда буд, дар асри X хароб гардиш. Дар асрҳои XI – XII онро дубора бо хишти хому поҳса таъмир ва бо хишти пухта рӯкаш карданд.

Дар асрҳои номбурда сохтмони қасрҳо хеле ривож ёфта буд. Қасрҳои ҳокимони Хатлон (шаҳри Хулбук), Тирмиз ва дигарҳо аз ҷумлаи онҳоянд. Дар байни онҳо қасри ҳокимони Хулбук фарқ мекунад. Қаср системаи гармкунии зерини бино, нақшу ниғор ва кандакорӣ дошт. Устоҳои гулдаст ҳангоми ҷидани хишти пухтаи фарши қаср маҳорати калон нишон додаанд.

Макбаран Хонасарбоз. Шахритуз, Асрҳои XII – XIV.

Маҷраи
Хоҷаманхад,
Деҳи Саёни ноҳия
Шахристан,
асри IX – XII

Осори беҳтарини меъмории асри XI Работи Малик мебошад, ки дар ҳудуди Осиёи Марказӣ баъди Мақбараи Исмоили Сомонӣ бинои мукамалтар аст. Он дар сари роҳи Бухоро ва Кармина солҳои 1078 – 1079 сохта шудааст. Работи Малик девори 13-метра дорад. Ин сохтмон аз хонаҳои дуошёнаи истикоматӣ, анборҳо, пештоқи мӯхташам ва ғайра иборат мебошад. Дар даромадгоҳи асосӣ маҳорати баланди устоҳои ҳамон давраро дидан мумкин аст. Дар ороиши пештоқ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хӣшт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои қадимтарини форсӣ истифода шудаанд.

Дар ин асрҳо ба ҷуз биноҳои бошукӯҳ боз бисёр қасрҳо, биноҳо, мақбараҳо, масҷидҳо, манораҳо қомат рост карданд. Манораи Калон дар Бухоро, Манораи Ҷарқӯргони вилояти Сурхандарё, Масҷиди Магоки Аттории Бухоро аз ҷумлаи онҳоанд.

Манораи
Калон,
Бухоро,
асри XII

Манораи
Вобкент,
Бухоро,
асри XII

Макбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омӣ ё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Макбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд. Ҳар кадом шаклу намуди махсус дошт.

Макбараҳои Султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркменистон), макбараи Қарахониёни Ёзғанд (Қирғизистон), Мадрасаи Хочамашхади деҳаи Сайёди Шаҳритуз, Хоча Накшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чоркӯҳи ноҳияи Исфара ва ғайра намунаҳои беҳтарини меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои XI – XII мебошанд.

Хунари амалӣ. Дар ин давра хунари амалӣ ҳам ба пояи баланди таракӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққо-

Минораи Чаркӯҳи ноҳияи Чаркӯҳи вилояти Сурхандарё, Асри XII.

кии рӯи ғач, чӯб ва мрамор, инчунин сафолҳои ҳаққокишуда хеле олии ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои хандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот хунарнамоии хайратангезе кардаанд. Хусусан, катибаҳои гулхати кӯфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшунигори хеле қолиб ва дилчасп гоҳо бо оддитарин воситаҳо: ба ҳар шакл чидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вуҷуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанаҳои давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни замон навоариҳои устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва навоариҳои дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI – XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрорнашавандае дорад. Дар

вакти минокорӣ зарфхоро мисли пештара бо хатҳои хандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандаҳо) оро меоданд. Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад. Дар рӯи зарфҳо ҳатто як калима чанд бор сабт мегардад. Нақшҳои хандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна маҳлуқоти ҳаёلى зарфҳои зарифи зеварии онвақтаро зебу оро додаанд. Тасвироти рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун таркиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигарӣ нақшҳои мураккаби наботӣ ва сеюмӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст.

Савол ва супориш

1. Дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII кадом ҳунарҳо бештар тараққӣ карда буданд?
2. Дар ин давра кадом масолеҳи бинокорӣ бисёртар истифода бурда мешуд?
3. Дар бораи сохтмони биноҳои мухташамӣ асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҳикоя кунед. Манораҳои азими ин давраро номбар кунед.
4. Дар бораи шаҳри Хулбук–пойтахти Хатлон чӣ медонед?
5. Дар ороиши биноҳо бештар кадом нақшо истифода мешуданд?
6. Дар ороиши зарфҳо чӣ дигаргунӣ ба амал омад?

§ 23. ИНКИШОФИ ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ XI–XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Баъд аз барҳам хӯрдани давлати тоҷикон–Сомониён дар ҳудуди он давлатҳои нав – Қарахониён, Ғазнавиён ва баъдтар Салҷуқиён ба вуҷуд омаданд, ки ҳамеша бо ҳам мечангиданд. Ин задухӯрдҳо ба перавии илму адаб монеа буданд.

Бо вуҷуди ин дар дарбори давлати Ғазнавиён барои инкишофи илму маърифат (назар ба давлати Қарахониён) бештар шароит фароҳам омад. Султониҳои Ғазнавӣ – Маҳмуд,

Масъуд ва Баҳромшоҳ олимону шоирони зиёдеро ба дарбори худ даъват карда буданд, то ки ба онҳо мадҳияҳо бахшанд, лашкаркашиҳо ва тарзи давлатдории Ғазнавиёро мадҳу ситоиш намоянд ва бо ин шӯҳраташонро баланд бардоранд.

Аз асри XI сар карда нуфузи забони арабӣ дар Мовароуннахру Хуросон афзудан гирифт. Забони арабӣ забони форсӣ-тоҷикиро, ки корғузории давлатӣ бо он буд, маҳдуд намуд. Тадричан забони арабӣ забони давлатӣ шуд ва шахсони ин забонро медонистагӣ ҳар чӣ бештар ба корҳои давлатӣ ҷалб мешуданд. Калимаҳои арабӣ беш аз пеш дар забони форсӣ-тоҷикӣ но мегирифтанд. Бисёр олимону адибон асарҳои онро ба забони арабӣ иншо кардаанд.

Инкишофи илм. Нашъунамои илму фан, ки дар асри X ба амал омада буд, дар асри XI давом кард. Олимони забардасти охири асри X ва ибтидои асри XI Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ буданд, ки аз хусуси фаъолияти онҳо дар боло сухан рафт. Дар ин давра боз бисёр намояндагони барҷастаи илму фан ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикрӣ хизматҳои муайянеро ба ҷо овардаанд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умарӣ Розӣ (1148 – 1210) дар Ҳирот иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замаҳшарини Хоразмӣ (1074 – 1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу нахви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абӯбакр Абдулқохир Абдурахмони Ҷурҷонӣ (вафоташ соли 1108) аз донишмандони сарфу нахв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Немоли Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135 – 1137) бо даъвати Қутбуддин Муҳаммад ибни Ануштегин ба Хоразм омада, соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ном асаре навиштааст. Ин асар ба «Ал-қонуи»-и Абӯалӣ ибни Сино асос ёфта, аз 10 китоб иборат аст. Он дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзи саломатӣ, ташҳиси беморӣ ва пешбинии ҷараёни он, усулҳои табобат, захру позаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам тараққӣ кард. **Абӯнасири Утбӣ** (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ» ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд маълумоти муҳимеро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён **Абӯсаиди Гирезӣ** буд. Ӯ дар байни солҳои 1048 – 1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ин асар дар бораи шохони қадимаи Эрон, халифаҳои араб, музофоти Хуросон, давраи салтанати писари Султон Маҳмуд – Масъуди Ғазнавӣ, дину оин, идҳову маросимҳои мусулмонон, насронӣён, яҳудиён, зардуштиён, ҳиндуҳо ва туркҳо маълумот медиҳад.

Нихоят, бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён **Абулфазли Байҳақӣ** (995 – 1077) мебошад, ки солҳои зиёд дар дарбори Ғазнавиён вазифаи дабириро (мирзо) ба ӯҳда дошт. Баъди кушта шудани Султон Масъуд аз ин вазифа ронда мешавад. Пас аз чанд сол боз ба дарбор даъват шуда, вазифаи сафоратро ба зимма мегирад. Ӯ дар айёми пириаш ба навиштани асари сичилдаи «Таърихи Масъудӣ» шуруъ намудааст, ки баъзе ҷилдҳои то замони мо расидаанд. Ин асар ба забони форсӣ-тоҷикӣ иншо шудааст ва аз хусуси қорнамоиҳо ва салтанати Масъуд ҳикоя мекунад. Арзиши ин асар боз дар он аст, ки муаллиф қариб тамоми вақеаҳои тасвиршударо бо ҷашми худ дидааст.

Муваффақиятҳои адабиёти форс-тоҷик. Дар асрҳои XI – XII ва аввали асри XIII як қатор шоирон, олимон, файласуфон, ки дар таърихи адабиёти форс-тоҷик саҳми бузург доранд ва назми халқи тоҷикро ба пояи баланди ҷаҳонӣ бардоштаанд, дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Табаристон ба дунё омада, эҷод кардаанд.

Чунон ки дар боло ишора гардид, давлати Ғазнавиён, ки Хуросон, Чағониён, Хатлон, Тахористон, қисми бузурги Эрон ва шимоли Ҳиндустонро дар бар мегирифт, барои нашъунамои илму адабиёт шароити хубтар муҳайё карда буд. Дар дарбори султонҳои Ғазнавӣ аз музофотҳои ноҳияҳои мамлакат шоирону олимони бисёр гирд омада буданд.

Абулқосим Унсурӣ Балхӣ (970 – 1041) яке аз шоирони номии форс-тоҷик буд. Вай дар дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Масъуд вазифаи маликушшуароиро адо кардааст. Унсурӣ иштирокчии бевоситаи бисёр лашкаркашиҳои Султон Маҳмуд буд. Аксарияти қасидаҳои ба музаффариятҳои Султон Маҳмуд бахшида шудаанд.

Қасидаҳои Унсурӣ гарчи аз ҷиҳати санъати шеърӣ, тасвири табиат мазмунӣ баланд дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати иҷтимоӣ сиёсӣ ба қасидаҳои Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ баробар шуда наметавонистанд, ки дар ин хусус ҳуди Унсурӣ чунин мегӯяд:

Ғазал Рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба борики ҳам,
Дар ин парда андар маро бор нест.

Ба калами Унсурӣ асарҳои зиёде тааллуқ доранд. Достонҳои машҳураш инҳоянд: «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт», «Вомиқу Узро». Ҳеҷ кадоми ин достонҳо, ба ҷуз баъзе байтҳо, то замони мо пурра нарасидаанд.

Абулҳасан Алии Фарруҳӣ (вафоташ соли 1041) ва **Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ** (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори Ғазнавиён буданд.

Аз хонҳои Қарахонӣ танҳо Қилич Тамғочхон ба илму адабиёт каму беш рағбат дошт. Бо вучуди ин дар ин давра дар Мовароуннаҳр шоирони машҳур ба дунё омада, асарҳо офаридаанд. **Амъаки Бухорӣ** (вафоташ соли 1149), **Сӯзанин Самарқандӣ** (вафоташ соли 1173), **Рашидин Самарқандӣ** аз ҷумлаи онҳоянд.

Нимаи дуввуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мавқеи бузург дорад. Дар замони Салҷуқиён Мовароуннаҳру Хуросон ва Тахористон дар атрофи як марказ муттаҳид гардиданд. Салҷуқиён дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Хирот фаъолияти фикрӣ эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданӣ ҷамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохтанд.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намояндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асади Тӯсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаҳриддини Гургонӣ, Авҳададдини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра чараён ёфтааст. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фаҳриддини Гургонӣ, ки дар осорашон тамоили халқӣ ва тараккихоҳӣ бартарӣ пайдо кардааст, макоми барҷаста доранд.

Носири Хусрав (1004 – 1080). Ин фарзанди барӯманди халқи тоҷик дар ноҳияи Кубодиёни кунунии Тоҷикистон дар оилаи давлатманди асилзода таваллуд ёфтааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, забони арабӣ, илмҳои фалсафа, таърих, адабиёт, география ва ғайраро азбар намудааст.

Дар синни ҷавонӣ аввал дар дарбори Ғазнавиён ва баъдтар дар дарбори Салҷуқиён вазифаи мунширо адо карда, муддате барои ҷамъоварии бочу хироч барои хазинаи Салҷуқиён машғул мешавад. Ҳангоми адои ҳамин вазифа аҳволи вазнини кишоварзону ҳунармандонро аз наздик мебинад. Сипас аз ин маъсаб даст кашада, ба Афғонистону Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо сафар мекунад. Мақсад аз ин сафар шиносӣ бо аҳволи мардуми заҳматкаш ва мазҳабу равиҷҳои гуногуни динии ин мамлакатҳо буд. Баъд ба сафари ҳафтсола баромада, ба тарзи зиндагии халқҳои Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ ва Миср аз наздик шинос мешавад.

Дар Миср мазҳаби исмоилиро қабул мекунад. Ба Хуросон баргашта, ин мазҳабро дар байни мардум ташвиқу тарғиб менамояд. Аз таъкибу фишори Салҷуқиҳо шаҳр ба шаҳр гашта, ниҳоят маҷбуран роҳи Бадахшонро пеш мегирад ва деҳаи Юмгонро ҷои зист интихоб менамояд. Ҳокими он ҷо Алӣ ибни Асад пайрави мазҳаби исмоилия шуда, бо Носири Хусрав дӯсти қарин мегардад. Дар ин деҳа қариб 25 сол ҳаёт гузаронда, бисёр асарҳои ӯро дар ҳамин ҷо навиштааст. Солҳои охири ҳаёти шоир хеле сермахсул буданд. Дар ҳамин ҷо аз олам ҷашм мепаӯшад ва имрӯз мазори ӯ ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Носири Хусрав дар асарҳои машҳураш «Сафарнома» ва «Рӯшнонома» ҳамчун омӯзгори бузург ба наслҳои оянда

мурочиат карда мегӯяд, ки барои инсони комил шудан бикӯшанд, ба қадри зиндагӣ бирасанд, дӯстӣ ва накӯкорию пеша кунанд. Ӯ навиштааст:

Зи мардум зодай бо мардумӣ бош!
Чӣ бошад дев будан, одамӣ бош!

Шоир муфтхӯрону золимон, амалдорону подшоҳон ва рӯхониёни риёкорро ба зери тозиёнаи танкид гирифта, мардуми захматкаш – кишоварзону хунармандонро таърифу тавсиф мекунад. Аҳамияти чунин мисраъҳои шоир, гарчанде зиёда аз 900 сол гузашта бошад ҳам, беш аз пеш меафзояд:

Чаҳонро хурраамӣ аз дехқон аст,
Аз ӯ гоҳ заръ, гоҳе бӯстон аст.
Аз ин беҳ бар бани одам чӣ кор аст,
К-аз одам дар чаҳон ин ёдгор аст...
Ба кор андар хама мардони коранд,
Арак резанду кути халқ коранд.

Шоир асарҳои зиёде эҷод намудааст ва девони ашъораш аз 11 ҳазор байт иборат аст. Асарҳои насриаш ҳам кам нестанд, ки дар байни онҳо «Сафарнома» мақоми хосе дорад. Ин асар ҳам бадеӣ ва ҳам таърихиву ҷуғрофӣ буда, оид ба одамон, тарзи зисту зиндагии онҳо маълумот медиҳад.

Шоири инсонпарвар омӯхтани касбу хунарро аз ҳама боло медонад ва дар ин бора чунин гуфтааст:

Хунар чӯ, з-он ки дар ақл ӯ накӯтар,
Ки бошӣ дар замона толиби зар.
Зи касби даст набвад ҳеч оре,
Беҳ аз мақсаб набошад ҳеч коре.

Носири Хусрав бо асарҳои оламшумули худ на танҳо дар байни мардуми мамлакатҳои форсизабон, балки берун аз он соҳиби шӯҳрат гардидааст. Ҳоло дар зодгоҳи ин мутафаккири бузурги тоҷик дар ноҳияи Кубодиён ҳайкали ӯ гузошта

шудааст ва ба колхозу мактабҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Носири Хусрав дода шудааст.

Умари Хайём (1048 – 1131). Дар шаҳри Нишопури Хуросон дар оилаи хаймадӯз (чодардӯз) ба дунё омадааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифтааст. Баъди хатми мадраса машғули корҳои тадқиқоти илмӣ мешавад. Ба дараҷаи олимони бузурги асри XI мерасад. Илмҳои замонаш, аз ҷумла ҳайат (ситорашиносӣ), риёзиёт (математика), фалсафа, таърих, география, мусиқиро аз худ карда, минбаъд роҷеъ ба онҳо асарҳо иншо намудааст.

Дар синни 27-солагӣ ба дарбори подшоҳи Салҷуқиён – Ҷалолуддини Маликшоҳ даъват шуда, ба гурӯҳи олимони расадхонаи Исфохон сарварӣ мекунад. Дар ин ҷо ҳамроҳи дигар олимони тақвими тартиб медиҳад, ки дар таърих ба номи Тақвими Маликшоҳӣ (ба шарафи Ҷалолуддини Маликшоҳ) машҳур аст. Ин тақвим аз тақвимҳои пешина ва баъдина аниқтару дақиқтар доништа шудааст. Хайём дар Бухорову Самарканд дар дарбори Қарахониён иқомат намуда, ба корҳои илмӣ машғул мешавад. Баъд ба зодгоҳаш шаҳри Нишопур баргашта, дар илми тиб саҳм мегузорад.

Мувофиқи маълумотҳои таърихӣ ба дарбори подшоҳи салҷуқӣ Султон Санҷар даъват мешавад ва подшоҳро аз касалии нағзак муолиҷа мекунад, ки ин обрӯи Хайёмро дучанд мегардонад. Бо вучуди ин солҳои охири ҳаёташро дар камбизоатӣ ва танҳои гузарондааст. Хайём хангоми дар қайди ҳаёт буданаш дар ҷаҳон ҳамчун шоир шӯҳратманд мегардад. Шоир дар рубоихояш мансабдорони подшоҳӣ, ҳокимон ва кибру гурури онҳоро ба зерӣ танқид гирифта, мегӯяд, ки онҳо гарчанде доим дар бими ҷонашон бошанд ҳам, шахси аз мансаб дасткашидаро одам намендонанд:

Ин ҷамъи акобир¹, ки маносиб² доранд,
Аз ғуссаву гам зи ҷони худ безоранд.
Он кас, ки асири хирс чун эшон нест,
Ин турфа, ки одамӣ-ш менашморанд.

¹ Акобир-аъёну ашроф.

² Маносиб-мансаб

Хаёти шахсии Хайём дар солҳои охири умраш чандон хуб набудааст. Вай аз вазифаи ба ӯ пешниҳоднамуда даст кашида, пурра ба кори илмӣ дода мешавад ва бо ними нон каноат мекунад. Дар ин хусус мегӯяд:

Дар дахр¹ хар он кӣ ним ноне дорад,
Ё дархури хеш ошёне дорад.
Не ходими кас бувад, на махдуми касе,
Гӯ: Шод бизӣ, ки хуш чахоне дорад.

Рубоҳои Хайём чандон бисёр нестанд, вале аз ҷиҳати арзиши адабӣ ва фалсафавӣ шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Онҳо ба бисёр забонҳои дунё тарҷума шудаанд ва дурдонаҳои гаронбаҳои адабиёти башар ҳисоб меёбанд.

Дар ин давра баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вуҷуд омаданд: «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҷадоик-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синбоднома»-и Захирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҷамидӣ»-и Ҷамидаддини Балхӣ аз ҷумлаи онҳоанд.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани гоҷҳои тасаввуфӣ мебошад. Дар ин давра назариётчиёни бузурги тасаввуф Муҳаммад Ғазолӣ, Аҳмади Ғазолӣ, шоирони баргузидаи мутасаввиф Абдуллоҳи Ансорӣ (1006 – 1077), Абулмаҷди Саной (1050 – 1131), Фаридаддини Аттор (1142 – 1220) ба майдон омаданд.

Дар гоҷҳои инсонпарваронаи ин давра шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон **Низомии Ганҷавӣ** (вафоташ соли 1209) роли бағоят калон бозид. Ӯ офарандаи асари безаволи «Ҷамса» аст, ки дахҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин давра дар адабиёт ба ҷои сабки хурӯсонӣ услуби нави адабие ба номи сабки ироқӣ ҷорӣ шуд.

¹ Дахр - олам, дунё.